

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- F. landsantikvariens fil. lic. *Gösta von Schoultz*,
Lund: Österrikiskan på Östanås. Barbara
Croneborg f. Geymüller 89
Die Österreicherin auf Östanås 101
- STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKT-
STYCKEN**
- Fil. dr *Ingemar Ingers*, Lund: Begravnings-
kostnader i Skåne 1854 103
- ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR**
- Om Mandelgrens bildverk och dess käll-
värde.
Fil. kand. *Bengt Jacobsson*, Lund: Ett gen-
mäle. — Intendent *Gunnel Hazelius-Berg*,
Stockholm: Replik 104
- Gunnar Lindqvist*: Krukor och fat. Svenskt
krukmakeri under 400 år. Anmäld av an-
tikvarie *Eva Kjerström-Sjölin*, Lund 108
- Erik Andrén*: Möbelstilarna. Anmäld av förs-
te intendenten docent *Elisabet Stavenow-
Hidemark*, Stockholm 110

- Folke Hedblom: Svensk-Amerika berättar.
Anmäld av professor *Hilding Pleijel*, Lund 111
- Kring Kärnan 13. Helsingborgs museums
publikation. Red.: Torkel Eriksson. An-
mäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund . 112
- Från Gutabygd 1981. Anmäld av biblioteka-
riens fil. kand. *Göran Sjögård*, Lund 113
- KORTA BOKNOTISER**
- O. P. Pettersson: Gamla byar i Vilhelmina
1-4. 114
- Anita Larson: Svensk dräkttradition. En bib-
liografi 115
- Signe Carlsson: Nordisk rättshistorisk littera-
tur 1966-1975 115
- Domboksutdrag rör. Fryksdals härad 1721-
29 115
- FÖRENINGSMEDDELANDE**
- Styrelseberättelse 1981 116
- Revisionsberättelse 116

RIG · ÅRGÅNG 65 · HÄFTE 4

1982

Föreningen för svensk kulturb historia

Ordförande: F. Riksarkivarien *Åke Kromnow*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Gösta Berg*

Intendent *Hans Medelius*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: (från 1.1. 1983): Fil. dr Mats Hellspong, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift (från och med årg. 1983 kr 50:—)

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1982

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturb historia valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET
OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

1982 ÅRGÅNG 65

REDAKTION

GÖSTA BERG · HANS MEDELIUS

SIGFRID SVENSSON

STOCKHOLM 1982

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE (från 21.6 1982)

F Riksarkivarien *Åke Kromnow* (ordf.), intendenten fil. kand. *Hans Medelius* (sekr. adr. Nordiska museet, 115 21 Stockholm), universitetslektor fil. dr *Mats Hellspong* (Rigs redaktör från 1.1 1983, adr. Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm), fru *Eivor Andersson* (skattm.), professor *Nils-Arvid Bringéus*, professor *Sven B. Ek*, docent *Elisabet Hidemark* (v. ordf.), styresmannen för Nordiska museet, fil. lic. *Sune Zachrisson*, intendenten fil. lic. *Marianne Olsson*, professor *Mats Rehnberg*.

Revisorer

Förste byråsekreteraren *Lillemor Kihlskog*, intendenten *Göran Bergengren*

Revisorssuppleanter

F. byråsekreteraren *Ann Marie Huss*, intendenten *Berit Rönnstedt*

ISSN 0035-5267
Norstedts Tryckeri

Stockholm 1982

INNEHÅLL

UPPSATSER

<p>Jur. dr <i>Ilmar Arens</i>, Stockholm: Vädermagi på 1600-talet. . . . .</p>	<p>33, 88</p>	<p>Anders Björklund & Gunnar Nordlinder (red.): Visor och verser från haven. Anmäld av fil. kand. <i>Stefan Bohman</i>, Stockholm . . . . .</p>	<p>56</p>
<p>Wind Sorcery in the 17th Century . . . . .</p>	<p>38</p>	<p>Lennart Bohman: När tiden ömsar skinn. Anmäld av arkivarie fil. dr <i>Anders Salomonsson</i>, Lund . . . . .</p>	<p>60</p>
<p>Byråchef, fil. lic. <i>Tryggve Byström</i>, Stockholm: Inskriften om de sex orsakerna till Sveriges olyckor . . . . .</p>	<p>65</p>	<p>Nils-Arvid Bringéus: Människan som kulturvarrelse. 2:a uppl. Anmäld av professor <i>Sigfrid Svensson</i>, Lund . . . . .</p>	<p>21</p>
<p>Die Inschrift über die sechs Ursachen von Schwedens Unglück . . . . .</p>	<p>68</p>	<p>Dens.: Matkultur i Skåne. Anmäld av <i>Anders Salomonsson</i> . . . . .</p>	<p>51</p>
<p>Fil. lic. <i>Tordis Dahllöf</i> & professor <i>Urban Dahllöf</i>, Uppsala: Gymnasieskolan och kulturkunskapen . . . . .</p>	<p>1</p>	<p>Ebba Busch (utg.): Mönstertegning til kniplinger. Anmäld av antikvarie, fil. kand. <i>Britta Hammar</i>, Lund . . . . .</p>	<p>57</p>
<p>The Secondary School and the Study of Culture . . . . .</p>	<p>5</p>	<p>Carl-Olof Cederlund: Vraket vid Älvsnabben. Fartygets byggnad. Anmäld av professor <i>Gösta Berg</i>, Stockholm . . . . .</p>	<p>49</p>
<p>Fil. dr <i>Gunnar Jungmarker</i>, Stockholm: "Fredmans Epistel N:o 83" . . . . .</p>	<p>6</p>	<p>Sigurd Erixon: Folklig möbelkultur i svenska bygder [ny uppl.] Anmäld av antikvarie, fil. kand. <i>Göran Gudmundsson</i>, Gävle . . . . .</p>	<p>48</p>
<p>„Fredmans Epistel Nr 83" . . . . .</p>	<p>13</p>	<p>Julio Ferrer-Mariné: I väntan på döden. Se ovan <i>Jonas Frykman</i> . . . . .</p>	<p>14</p>
<p>F. landsantikvarien fil. lic. <i>Gösta von Schoultz</i>: Österrikiskan på Östanås. <i>Barbara Croneborg</i> f. <i>Geymüller</i> . . . . .</p>	<p>89</p>	<p>Från Gutabygd 1981. Anmäld av bibliotekarien fil. kand. <i>Göran Sjögård</i>, Lund . . . . .</p>	<p>113</p>
<p>Die Österreicherin auf Östanås . . . . .</p>	<p>101</p>	<p>Gastronomisk kalender 1980. Densamma 1981. Anmälda av <i>Sigfrid Svensson</i> . . . . .</p>	<p>85</p>
<p>STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN</p>		<p>Anders Gustavsson: Sommargäster och bofasta. Anmäld av studierektor fil. kand. <i>Birgitta Frykman</i>, Göteborg . . . . .</p>	<p>80</p>
<p>Lektor <i>Lennart Bohman</i>, Visby: "Kulturkunskap" i gymnasiet . . . . .</p>	<p>70</p>	<p>Roar Hauglid: Laftekunst. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i> . . . . .</p>	<p>46</p>
<p>Professor <i>Urban Dahllöf</i>: Gymnasieskolan behöver etnologin . . . . .</p>	<p>72</p>	<p>Folke Hedblom: Svensk-Amerika berättar. Anmäld av <i>Hilding Pleijel</i> . . . . .</p>	<p>111</p>
<p>Fil. dr <i>Ingemar Ingers</i>, Lund: Begravningskostnader i Skåne 1854 . . . . .</p>	<p>103</p>	<p>Bengt Jacobsson: Nils Månsson Mandelgren i Dalarna. Anmäld av intendent <i>Gunnel Hazelius-Berg</i>, Stockholm . . . . .</p>	<p>83, 104</p>
<p>Teol. dr, fil. lic. <i>Jan Liedgren</i>, Stockholm: Bondenöd i stormaktstid . . . . .</p>	<p>74</p>	<p>Margit Johansson: Litteratur om Luggude härad och Höganäs stad. Anmäld av förste bibliotekarie fil. lic. <i>Sven G. Sjöberg</i>, Lund . . . . .</p>	<p>58</p>
<p>Bauernnot in Schweden der Grossmachtzeit . . . . .</p>	<p>77</p>	<p>Gunnar Jungmarker: Gycklare. Anmäld av fil. kand. <i>Ingrid Millbourn</i>, Lund . . . . .</p>	<p>55</p>
<p>Professor <i>Sigfrid Svensson</i>, Lund: "Lathund" vid priffespel . . . . .</p>	<p>39</p>	<p>Ingrid Kaijser: Vraket vid Älvsnabben. Dokumentation. Last och utrustning. Anmäld av <i>Gösta Berg</i> . . . . .</p>	<p>49</p>
<p>ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR</p>		<p>Gerhard Kaufmann (utg.): Stadt-Land-Beziehungen. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i> . . . . .</p>	<p>25</p>
<p>Docent <i>Jonas Frykman</i>, Lund: Döendets kulturella organisation . . . . .</p>	<p>14</p>	<p>Kring kärnan 13. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i> . . . . .</p>	<p>112</p>
<p><i>Bengt Jacobsson</i> & <i>Gunnel Hazelius-Berg</i>: Om Mandelgrens bildverk och dess källvärde. Genmäle och replik . . . . .</p>	<p>104</p>	<p>Kulturen 1982. Anmäld av professor <i>Nils-Arvid Bringéus</i> Lund . . . . .</p>	<p>78</p>
<p>Intendent fil. kand. <i>Janken Myrdal</i>, Stockholm: Medeltidens jordbruk . . . . .</p>	<p>17</p>	<p>Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 1-22. Se ovan <i>Janken Myrdal</i> . . . . .</p>	<p>17</p>
<p>Sten Andersson: Matens roller. Anmäld av adjunkt fil. mag. <i>Ingrid Nordström</i>, Lund . . . . .</p>	<p>50</p>	<p>Monica Lantz (red.): Sjömansvisor. Anmäld av <i>Stefan Bohman</i> . . . . .</p>	<p>56</p>
<p>Erik Andrén: Möbelstilarna. Anmäld av förste intendent docent <i>Elisabet Stavenow-Hidemark</i>, Stockholm . . . . .</p>	<p>110</p>		
<p>H. Arnold Barton: Släkten. En svensk-amerikansk krönika. Anmäld av professor <i>Hilding Pleijel</i>, Lund . . . . .</p>	<p>84</p>		

Gunnar Lindqvist: Krukor och fat. Anmäld av fil. kand. <i>Eva Kjerström-Sjölin</i> , Lund	108	Hans Billman: Register till Urshults Krönika 1940–1979	63
Ingeborg Lingeård: Livet i Gammalsvenskby. Anmäld av bildningskonsulent, fil. dr <i>Kurt Genrup</i> , Visby	52	Thore Brogårdh: Så levde vi då	63
Sten Lindroth: Svensk lärdomshistoria. Gustavianska tiden. Anmäld av <i>Hilding Pleijel</i>	41	Byggnadsminnen 1961–1978	61
Arne Losman: Carl Gustaf Wrangel och Europa. Anmäld av professor <i>Christian Callmer</i> , Lund	42	Signe Carlsson: Nordisk rättshistorisk litteratur 1966–1975	115
Anders W. Mårtensson: S:t Stefan i Lund. Anmäld av landsantikvarie fil. lic. <i>Egon Thun</i> , Örebro	27	Domboksutdrag rörande Fryksdals härad	115
Svante Nordin: Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall. Anmäld av <i>Hilding Pleijel</i>	22	Sigurd Erixon: Svensk byggnadskultur [ny uppl.]	87
Gunnar Nordlinder, se Björklund		Urban Glimberg & Gustav Åberg: Udi wor Kiøbsted Simbritzhaffn	62
Martin Scharfe: Die Religion des Volkes. Anmäld av docent <i>Anders Gustavsson</i> , Lund	44	Ruth Hedlund: Västerås befolkning vid slutet av 1600-talet	87
Ingvar Svanberg: Sockenlappar. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	24	Anita Larson: Svensk dräkttradition. En bibliografi	115
John Tuneld: Gustav Adolfs Akademiens Minnesbok. Dens.: Didrik Arup Seip. En bibliografi. Anmälda av <i>Sven G. Sjöberg</i>	40	Johan Edvard Liljeholm: Detta förlovade land	32
Rut Wallenstein-Jæger: Själens salighet och kroppens sura ben. J. P. Wallenstein, präst och folklivsforskare. Anmäld av <i>Hilding Pleijel</i>	29	Ulf Palmenfeldt: Gotländska folksågner	62
Curt Wallin (utg.): Kristianstads län 1762. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i>	86	O. P. Pettersson: Gamla byar i Vilhelmina 1–4	114
Günter Wiegelmann (utg.): Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i>	25	Mats Rehnberg: [Bibliografiska hjälpredor]	31
Helge Zettervall: Något om mig sjelf. Anmäld av <i>Elisabet Stavenow-Hidemark</i>	53	17 uppsatser	32
		Nils Henrik Sjöborg: Samlingar till Nordens fornälskare 1–3	64
		Tal över blandade ämnen. Årsbok 1977–78	61
		Åberg se Glimberg	
		Årstryck 1981. Göteborgs Historiska Museum	31
		FÖRENINGSMEDDELANDEN	
		Rigs nya redaktion	88
		Nya styrelseledamöter	88
		Avgående red.-medlemmar avtackas	88
		Styrelseberättelse 1981	116
		Revisionsberättelse	116
		Signaturer under rubriken Korta boknotiser:	
		G. B. = Gösta Berg, G. H-g = Gunnel Hedberg, Hg Pl. = Hilding Pleijel, S. S. = Sigfrid Svensson, T. K-n = Torsten Karlson	
KORTA BOKNOTISER			
Bengt Andersson: Register till årgångarna 51–70 (1960–1979) av Växjö Stifts Hembygds-kalendar	63		

Österrikiskan på Östanås

Barbara Croneborg, f. von Geymüller

Av Gösta von Schoultz

Livet på de värmländska herrgårdarna under 1800-talet har fått sin mest berömda skildring av Selma Lagerlöf i Gösta Berlings saga. Men att denna i sin högsända romantik var ett diktverk, lyft över verkligheten insåg också dess författarinna. I sina senare böcker är hon ju mer realistisk, framför allt i memoardelarna kring Mårbacka.

Realism, låt vara omgiven av ett minnenas rosenskimmer, präglar också i stor utsträckning de klassiska verken om dessa miljöer: Knut och Henrik Lilljebjörns och Geijers minnen och andra samtida berättelser. På minnen, brev och dagboksblad bygger också Lotten Dahlgrens kända böcker kring livet i Ransäter och på Nordenfeldtarnas Björneborg. För Dalslands del kan nämnas Elisabeth Waern-Bugges historik över Baldersnäs och dottern Ingegerd Waern-Bugges tju-sande, ytterst detaljerade I min mormors hus. Flera exempel skulle kunna anföras, och ännu vilar säkerligen i privata arkiv mycket hittills okänt material.

Betty och Ulric Croneborg på Östanås

Ett sådant familjearkiv har bevarats inom släkten Croneborg. Det omfattar åtskilliga handlingar och anteckningar kring dess historia, samlade och sammanställda av kommandör Rutger Croneborg, nu bosatt i Lund. Det som ur värmländsk synpunkt är av mest intresse är den rika samling brev, som skrivits av

Betty (Barbara) Croneborg, f. von Geymüller, gift med ägaren till Älvsbacka bruk och dess herrgård Östanås Ulric Croneborg. Det rör sig om bortåt 400 tätt skrivna brev från tiden 1844–1866. En stor del, huvudsakligen efter 1860, har riktats till sonen Hjalmar och hans hustru Sophie, f. von Malmberg. Än fler är de som alltifrån 1844 sänts till barnens informator, sedermera arkivarien vid Riksarkivet Otto von Feilitzen och hans hustru Louise, f. Leyonmarck. De ger de fylligaste uppgifterna från Östanås och från Betty Croneborgs många besök i Karlstad och resor till Stockholm, Uppsala och andra orter.

Vem var då denna Betty Croneborg på Östanås? Flicknamnet von Geymüller antyder ju hennes utländska härkomst. Hon föddes i Wien den 13 maj 1799 som äldsta dotter till bankiren, friherre Johan Heinrich von Geymüller. Familjen stammade från Basel, men fadern flyttade 1772 till Wien, där han tillsammans med en bror grundade en bankirfirma. Den hade stor framgång och blev så småningom en av de mest betydande i Europa. Familjen kunde leva ståndsmässigt i sitt centralt belägna Palais Geymüller liksom på några vackra slott i huvudstadens närhet, fig 1. Särskilt under Wienkongressen 1814–15 befann man sig i världens centrum med ett livligt umgängesliv och ståtliga fester, som ju än i dag lever i minnet. Det von Geymüllerska huset stod öppet

Fig. 1. Familjen von Geymüller på Hollenburs slott nära Wien med Betty von Geymüller som liten flicka i förgrunden. Oljemålning 1805.

för besökande från när och fjärran, bl. a. var diktare som Grillparzer, musiker som Beethoven och åtskilliga andra kulturpersonligheter gäster och vänner i huset. Den svenske ministern i Wien greve C. G. Löwenhielm har i sina *Minnen* notiser om besök i hemmet: ”— — — man finner bland dem mycken trevnad och särdeles älskvärda damer”, skriver han bland annat.

Det var således i en högt kultiverad och stimulerande miljö som Betty von Geymüller växte upp, och säkerligen hade hon liksom sina många systrar — sju stycken — kunnat gifta sig med någon i den vida umgängeskretsen i den österrikisk-ungerska kejsarstaden. Men det blev i stället med C. J. D. Ulric Croneborg, som under åren 1824–27 som *chargé d'affaires* representerade Sverige i Wien. Denne var då en ung man, född i Nyköping 1796, som efter skolgång där och i

Linköping 1815 tog en kansliexamen i Uppsala. Detta ledde till en tjänst vid ”kansliet för utrikes brevväxling”, som utrikesdepartementet då kallades, och där gjorde han en snabb karriär. Han var några år legationssekreterare i St Petersburg, och uppskattades tydligt för gott arbete, då han efter kort tid, blott 28 år gammal, 1824 utnämndes till posten i Wien. Där träffade han Betty von Geymüller, fig. 2 och 3, och bröllopet stod den 24 april 1825 i det praktfulla familjeresidenset. Det var för honom ett i alla avseenden gott gifte. Hans vackra och begåvade hustru väckte beundran i vida kretsar, och hon kom att för honom bli ett värdefullt stöd. Ekonomiskt sett var det lysande genom hustruns förmögenhet, ”som överallt kunde anses stor men som var mycket ansenlig för svenska förhållanden” enligt Löwenhielm.

Redan 1827 lämnade Croneborg sin

diplomatiska tjänst, varvid han efterträdde av den nämnde Löwenhielm. Snart efter hemkomsten inköpte han — väl med hjälp av sin hustrus förmögenhet — Älvsbacka bruk i Nyed norr om Molkom. Detta, som grundades 1642, var redan vid 1600-talets slut ett av de största i Värmland och utbyggdes under 1700-talet bl. a. med ett manufakturverk för takplåt. Det tillhörde vid inköpet familjen Heijkensköld. Den nye ägaren hade ingen praktisk eller teoretisk erfarenhet av järnhantering, och förvärvet synes ha kommit till stånd genom förmedling av vännen från diplomatåren Olof Nordenfeldt på Björneborg, som själv 1822 tagit över skötseln av detta gamla släktbruk. Han blev säkerligen en god rådgivare till Ulric Croneborg. Älvsbacka bruk var väl inarbetat och alltjämt ett av de mest betydande i landskapet. Konjunkturerna för järnet växlade men ännu var det långt till

den stora bruksdöden. Förvärvet borde därför kunna ses som en god placering av ett stort kapital.

Om Ulric Croneborgs liv och verksamhet i Värmland är inte så mycket känt. Som person blev han uppskattad av alla och inte minst officiellt. Han stod sedan länge Karl XIV Johan nära, vilket kan förklara utnämningar både till kammarherre och senare, 1836, till hovmarskalk, den ende i landskapet med denna fina titel vid sidan av C. F. Hammarhielm på Nynäs. Han lär också ha haft ambitioner på landshövdingeposten här.

Huruvida Ulric Croneborg under sin korta levnad — han gick bort redan 1844 och plågades ofta av sjukdom — hann göra några större insatser för Älvsbacka bruk är ovisst. Det var tydligen så väl skött av dugliga medarbetare att han t. o. m. kunde vara borta under långa perioder, t. ex. i Wien hos sin hustrus familj

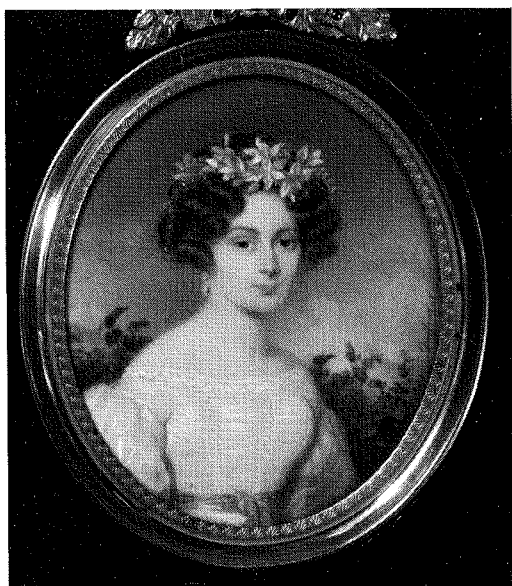

Fig. 2. Betty von Geymüller. Miniaturporträtt av M. M. Daffinger 1825.

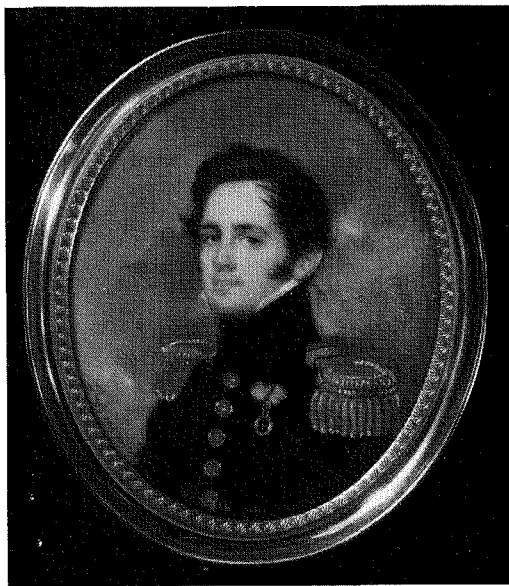

Fig. 3. Ulric Croneborg. Miniaturporträtt som vidstående. (Båda: Sv. porträttarkivet.)

hela två år 1832–33 och även senare. Hans största betydelse för bruket kanske var att han med hjälp av familjens ekonomiska resurser kunde reda upp de ofta återkommande smärre kriser som drabbade järnhanteringen. I likpredikan över honom talas också om viss nybyggnad och nyodling under hans tid samt inte minst hans initiativ till och stöd för en folkskola 1833 och ett sockenbibliotek för Älvsbacka. Dessutom betonas hans gedigna karaktär och hans fallenhet för konst, musik och poesi, något som natur-

ligtvis just i Värmland gjorde honom omtyckt. Man vet att hans stora intresse var teatern, och att han betytt mycket för denna i Karlstad på 1830-talet, då han t. o. m. själv deltog i föreställningar.

Hemmet på Östanås

Den ståtliga herrgården Östanås är nu sedan länge borta. Äldre foton visar emellertid att den var av den vanliga värmländska typen: en timrad byggnad i två våningar med skiffertak, profilerade fönsteromfattningar och här också deko-

Fig. 4. Östanås. Litografi av Thora Thersner i "Utsigter från Wermland", 1863–67.

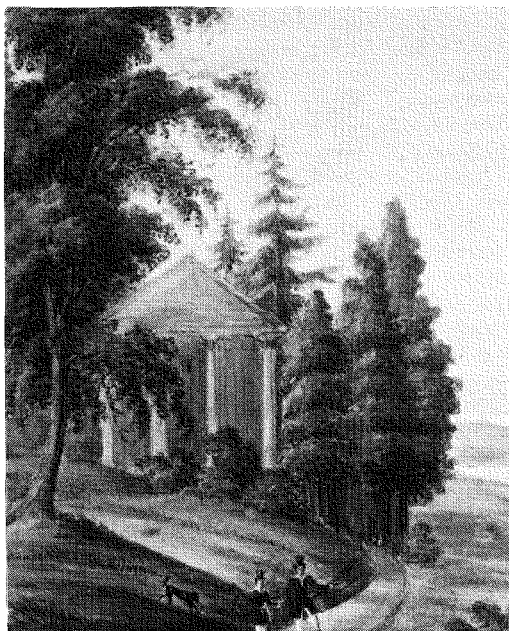

Fig. 5. Lusthuset på Östanås. Akvarell av Emelie Charlotte von Gerdtén omkring 1830.

rativt utformade vindskupor. Ett par en-vånings flyglar, likaså med skiffertak hörde som vanligt till bilden. Byggnadsåret 1792 står över den anspråkslösa portalen. Jämfört med slott och herresäten i Mälardalen och annorstädes var det en blygsam anläggning men ändå en av de större och mer representativa i Värmland. Den var vackert belägen med utsikt över Lersjön och Östra Örten samt Älvsbacka kyrka i söder, fig. 4. I parken fanns länge ett litet lusthus, i tidens stil utformat som ett grekiskt tempel, fig. 5.

Om inredning och rumsdisposition vet vi också en del genom bouppteckningar efter Ulric och Betty Croneborg 1845 resp. 1866, som är mycket detaljerade och upplysande. De visar ett rikt utrustat hem med möbler och annat från tiden för inflyttningen 1827, där Karl Johans-stilens mahogny dominerar i de flesta rum: chiffonierer, byråar, bord, soffor, stolar, sängar m. m. Det finaste rummet var naturligt nog salongen i övre våningen, som var möblerad med 3 soffor, 18 stolar, 4 divanbord och 5 smärre bord, ett par byråar m. m. På golvet låg två mattor, och någonstans stod ett forte-piano — Betty Croneborg var känd som god sångerska och pianist. I

övre förmaket fanns en liknande möblering och i matsalen på nedre botten en björkmöbel med tre bord och 24 rottingstolar, skåp och ett väggur. I hovmarskalkens rum märks skrivbord och bokskåp, fätöljer, divanbord med vaxduksöverdrag, tvättkommod, toilettbord med spegel samt bland småsakerna ljusskärmar, kakelugngaller, barometer etc. I sängkammare och gästrum fanns sängar med omhäng samt där och på andra håll speglar, byråar och annat. Gardiner och rullgardiner för fönstren och en del golvmattor hörde också till. I köket märks bl. a. ett par fällbänkar för pigorna att sova i, och ett toiletttrum överraskar med att hysa dels ett mjödhorn, dels 23 kolorerade schweizervyer, som väl Betty Croneborg fört med sig.

Bland lösa inventarier i övrigt är allt sådant med som skulle finnas i ett dåtida burget hem: en stor uppsättning silver eller pläter med kandelabrar, ljusstakar, kaffekannor och bestick i mängd. Glas i tidens stil med slipade karaffer och vinglas samt en Rörstrandsservis vid sidan av en fransk dito jämte ostindiskt porslin. Kvantiteten var ansevärd med ett trettio-tal karaffer, liknande antal fat och karotter och tallriker därtill i hundratal. Linneförrådet var också imponerande och skattades högt vid boets värdering: 15 damastdukar och 14 dussin servetter, 72 resp. 50 dussin dito i drällvävnad, 68 dussin handdukar, 176 par lakan, 122 kuddvar etc., etc. Bland kopparföremålen märks ett badkar, vilket var relativt nymodigt. En Bolinderspis nr 2 i köket kan också noteras (1866) liksom bakelseformar, görånsjärn, pannor och grytor av alla de slag. Till vinden hade förvisats en del taburetter och

nattstolar samt ett fortuna-spel. Två vaser "av Långbansmarmor" väcker särskilt intresse (men det var ej marmor utan den mörkgröna hälleflintan, som under åren 1827–39 där slipades till olika prydnadsföremål). Vaxstapelställ, ljussaxar, spottkoppar, ett stereoskop med bilder och liknande ting anger också tidsepoken.

Liksom Selma Lagerlöf i Gösta Berlings saga ägnar ett helt kapitel åt "De gamla åkdonen" tar också dessa bouppteckningar upp hela sidor med sådana: "en gammalmodig Calech", jaktvagn, droska, slädar och seldon i mängd. Den nämnda kaleschen är troligen den gulmålade praktvagn med von Geymüllerska vapnet, med hög kuskbock och plats för betjänter bakom den i det inre med rött siden klädda korgen, som länge stod kvar på Östanås.

I Ulric Croneborgs bouppteckning noteras också vad som hörde gårdsbruket till: 10 hästar, 5 par oxar, 32 kor, ankor, gäss m. m. samt redskap som 14 plogar, 4 årdere, 23 harvar, gödselkärror, höskrindor och mycket annat. På lilla Lersjön kom väl en eka och en roddbåt med segel väl till pass.

Den stora konstsamlingen på Östanås

De nämnda bouppteckningarna är onekligen förda med stor noggrannhet och omsorg, även de enklaste ting noteras och värderas. Desto egendomligare är att de mest unika inventarierna på Östanås nästan helt förbigåtts, nämligen den stora konstsamlingen som fanns här under Croneborgarnas tid. I uppteckningen 1845 konstateras blott 153 oljefärgstavor, värderade till 5 000 rdr. 1866 berörs den rest av dem som då fanns kvar i Betty Croneborgs ägo, men också nu anges blott antalet. Det verkar som om förrättningsmännen medvetet undvikit ett för dem så främmande material som konst. Man kan förstå dem, ty det var verkligen fråga om en högst märklig samling, som här kräver sin egen behandling.

Med denna samling förhåller det sig så. Strax efter inflyttningen på Östanås inköpte familjen Croneborg 1829 större delen, ett hundratal verk ur en äldre samling målningar av svenska och utländska mästare. Bakgrunden till detta inköp för 22 000 rdr, en stor summa vid denna tid,

var inte bara de ekonomiska resurser som Ulric Croneborgs giftermål medfört utan säkerligen och framför allt hans hustrus egna konstintresse. Betty von Geymüller var nämligen i likhet med många samtida kvinnor i hennes kretsar en god målarinna. Om detta vittnar ett antal bevarade verk i släktens ägo, huvudsakligen blomsterstycken, men också uppgiften att hon kunde få deltaga i Konstakademins utställning i Stockholm 1829 med två tavlor. Hon var således mer än amatör, men av allt att döma upphörde hon efter hand att måla, i varje fall nämns ingenting därom i de bevarade breven. Inte heller kommenterar hon i dem eventuella besök på utställningar eller sammanträffanden med konstnärer, som hon kan ha gjort vid de talrika resorna till Stockholm och Uppsala. Det står i oförklarlig motsats till hennes många notiser kring musik och litteratur. Men intresset fanns säkert kvar, och den fina samlingen på Östanås har hon förvisso uppskattat och kanske också kompletterat.

Denna är på intet sätt anonym, tvärtom, man vet både vem som sammanbragt den och vad den innehöll. Den köptes från dåvarande ståthållaren på Strömsholms slott, överste Johan Adam von Gerdtén (1767–1835), som vid sidan av sin militära tjänst utbildat sig till målare, bl. a. för Elias Martin på 1790-talet. Han hade framgång, blev ledamot av Konstakademien 1803, hedersledamot året därpå. Han var högt uppskattad både som konstnär och konstfrämjare av sina samtida. Av hans verk är framför allt en del landskap kända med motiv bl. a. från Dalsland – Billingsfors bruk, Steneby kyrka, Utsikt över Laxsjön m. fl. – vilka föreligger i gravyrer i det 1802 av L. Belanger och L. A. Cordier utgivna

Voyage pittoresque de la Suède. Akvareller och målningar av honom finns på olika håll i landet liksom en del porträtt. Han ägde också ett stort konstabibliotek, som han mot slutet av sitt liv nödgades sälja i likhet med sin tavelsamling.

Inför försäljningen 1829 trycktes en förteckning över 128 verk. Ett exemplar med prisanteckningar finns kvar i det Croneborgska arkivet. Bland mera berömda utländska mästare märks italienska konstnärer som Andrea del Sarto, Parmigianino, Tizian, Bassano, Caravaggio m. fl. Dessa betingade vid auktionen de högsta priserna, 1 000—2 000 rdr, medan sådana namn som Rembrandt, Rubens och van Dyck, Claude Lorrain, Terborch, Potter, van Ostade och Wouwermans och många flera nu högt värderade skattades lägre och ibland blott gick upp till 100—500 rdr. Bland svenskarna finner man porträtt av Lorenz Pasch d. y., landskap av von Breda, Per Nordquist, Fahlcrantz samt inte mindre än nio målningar av Alexander Lauréus, som särskilt gynnats av von Gerdtens.

Beträffande de berömda utländska namnen kan man fråga sig om det gällde original eller kopior. Sistnämnda var talrikt i omlopp, bl. a. därför att det hörde till den dåtida konstutbildningen att studera och kopiera äldre arbeten. Någon möjlighet att avgöra detta finns inte sedan både denna samling och andra verk som befann sig i den Croneborgska familjens ägo såldes på auktioner dels i Stockholm 1846, dels i Paris 1892 och skingrades för alla vindar.

Intressant är emellertid att utöver den nämnda tryckta förteckningen 1829 finns det i släktarkivet en handskriven katalog över 150 målningar med rätt fylliga uppgifter om motiv och konstnärer¹ samt

mått i alnar och tum. Men än mer, där finns också ett antal lösa blad med väggskisser, visande deras placering rum för rum, vägg för vägg. Därtill kommer ett häfte med en slags konsthistorisk sammanställning med fakta kring olika konstnärer och skolor.

Katalogen liksom planskisserna upptar till stor del samma konstverk som i auktionslistan från 1829, och man har inom familjen antagit att de ger en bild av samlingen på Östanås, berikad med ytterligare verk utöver de då inköpta. Så torde av flera skäl inte vara fallet, det brister i överensstämmelse på väsentliga punkter. Troligen avser både katalog och skisser von Gerdtens hem på Ekeby vid Strömsholm och har då fått följa med köpet av huvuddelen av hans samling. Det minskar inte deras intresse i sig, men det faller utanför ramen för denna uppsats.²

Men det finns ännu ett par tryckta förteckningar, som definitivt gäller konsten på Östanås, nämligen sådana som gjorts upp inför de båda konstauktionerna 1846 och 1892. I dessa ingår naturligt nog huvuddelen av den von Gerdtenska samlingen men också verk som kommit från annat håll. Till försäljningen 1846 sändes 61 arbeten, men konstrikedomens på herrgården framgår av en anmärkning i ett brev av Betty Croneborg, att efter en omhängning märktes inte förlusten så mycket. Däremot blev det ekonomiska resul-

¹ Av dessa är Sverige representerat med 40 verk, Italien 22, Frankrike 14, Tyskland-Schweiz 9 samt helt dominerande Nederländerna med ej mindre än 65 verk.

² Det bör noteras att även greve C. G. Löwenhielm på Long tycks ha varit intresserad av köp från von Gerdtens. I Croneborgska arkivet finns nämligen en PM över hans önskemål. Vid bouppteckningen efter honom 1859 antecknas på Long förutom 18 familjeporätt 105 målningar, tyvärr utan närmare uppgifter.

tatet bedrövligt; ett antal tavlor gick för övrigt tillbaka.

Förteckningen över auktionen i Paris 1892 upptar 76 verk. Den tillkom för att rädda Älvsbacka bruk eller rättare sagt, för att betala en del av de å släktens andelar påförda skulderna vid konkursen. Även denna försäljning gav ett uselt resultat, knappt 7 000 kronor sedan omkostnaderna betalats, trots att många av de kända mästarnas verk fortfarande ingick. Man kan bara föreställa sig vilka priser som skulle ha betalats i dag!

Redan dessförinnan hade Östanåssamlingen splittrats i samband med arvsskiftet efter Betty Croneborg 1866. Över vad som därvid blev kvar på gården hos äldste sonen och disponenten för Älvsbacka bruk Wilhelm Croneborg finns också en handskreven förteckning 1872 jämte plan över tavlornas upphängning i de olika rummen. Även brodern Hjalmar Croneborgs del av samlingen finns förtecknad sedan den förts till hans hem på Sjöbergs gård i Västergötland. Men som nämnts, från båda hållen sändes så gott som allt till Paris.

Med alla dessa förteckningar till hands kan det synas vara möjligt att spåra åtminstone den del av samlingen som kom att bli kvar i Sverige. Men det är en tidsödande uppgift, om den överhuvudtaget går att genomföra. Här kan blott ges exempel på några verk som blivit kvar i släktens ägo. Det gäller främst en del blomsterstycken av Betty Croneborg från tiden omkring 1830, då hon ännu var verksam. De försvarar väl sin plats bland målningar från en tid, då många unga män och kvinnor i sin uppfostran fick konstnärlig utbildning. Inom familjen finns också kvar några utsökta akvareller av Per Nordquist, föreställande Bjur-

bäckens bruk och Karlstad omkring år 1800. Därtill kommer naturligtvis en del familjeporträtt, bl. a. av de kända österrikiska miniatyrmålarna M. M. Daffinger och E. Peter.

Breven berättar

Om livet i hemmet på Östanås under Ulric Croneborgs livstid vet vi inte så mycket, men med tanke på hans ställning får man anta att det försiggick i samma ömsom enkla, ömsom festliga former som på Björneborg och andra bruksherrgårdar. ”Den världsvana älskvärdhet samt musikaliska talang, för vilka hans hustru var berömd, och hans egen fina bildning, hans uppmuntran av Thalias konst i all synnerhet, gjorde detta äkta par helt naturligt till de ledande personligheterna inom sin orts sällskapsliv, provinsens residensstad däri inbegripen”, konstaterar Lotten Dahlgren om familjen på Östanås i sin skildring av Nordenfeldtarna på Björneborg, som ju också var nära vänner till Croneborgs.

Men mera konkreta uppgifter är det dåligt med. Ett par bevarade brev från Ulric Croneborg säger inte så mycket, och av Betty Croneborgs hand är så gott som samtliga skrivna efter det hon blivit änka. Några rader av Ulric Croneborg i brev den 25 oktober 1844 vittnar om stilla kvällar vid aftonlampan: ”Min goda Betty och jag lefva nu sedan hemkomsten från Ullas bröllop [hos Hammarhielms på Nynäs] ett stilla och ensligt lif. Wi och Christine sitta nu vid aftonlampan och samspråka om de kära frånvarande — —”. Men idyllen är inte ostörd: ”Östanås har iklädt sig en tråkig skepnad. Den nya tjenstehjónspersonalen gör mig främmande i mitt eget hus. På Contoiret ser ock illa ut. Calle Maule och Sjöstedt

Fig. 6. Betty Croneborg som äldre. Oljemålning av B. Valerius. (Sv. porträttarkivet.)

äro borta, och remplaçanterna erinra om Blaren och Husu [som i kortspelet Kille] — — —”. Det bör dock anmärkas att denna bild till en del präglas av Ulric Croneborgs sjukdom. Han gick bort endast ett par månader senare.

Sedan Betty Croneborg blivit änka blir det naturligt nog ännu mer stilla på Östanås. Med barnen boende i Uppsala lever hon länge ensam, och hon har inget med Älvsbacka bruk eller gårdens skötsel att göra. Hon läser mycket och gör ofta resor. Hemma är det en del praktiska bestyr, och hon gläds åt sina blommor: ”— — — jag har vackra hyacinter, tulpaner och guldlack här i rummet”. Lite vardagsbekymmer och därtill ekonomiska problem sedan familjeförmögenheten skingrats efter bankirfirman Geymüllers konkurs i Wien 1841 dämpar hennes ton något. Även det egna boet visade vid mannens död stora skulder. Hon blev ef-

ter hand tvingad att sälja en del smycken och som nämnts ett urval ur konstsamlingen och biblioteket.

Hennes umgänge till vardags utgjordes av folk vid bruket, prästfamiljen och en del grannar men en viss isolering på det lite avlägset belägna Östanås var nog kännbar. I Karlstad hade hon många vänner och dit for hon också ofta. Likaså till Stockholm och Uppsala, där sönerna studerade. Wærns på Uddeholm och Wærns på Baldernäs var genom mannens affärsförbindelser gamla vänner liksom Nordenfeldts på Björneborg, Hammarhielms på Nynäs och en del andra familjer runt om i landskapet. En lång resa gör Betty Croneborg 1855 till släktingar i Österrike-Ungern och besökte då även Schweiz, Italien och Frankrike. En liknande gjorde hon också 1861. Båda dera föranledde ett antal brev med kommentarer om den politiska situationen, levnadsförhållanden och mycket annat. Hennes sista år på 1860-talet är särskilt väl dokumenterade genom många brev till sonen Hjalmar och hans hustru på Sjöberg i Västergötland. Hon var då enligt tidens begrepp en gammal kvinna men med väl bevarat intresse för omvärlden och för litteratur och musik. Men något nämnvärt nytt om hennes dagliga tillvaro ger de just inte.

Om brevsamlingen således inte förmedlar några mer omfattande bilder av livet på Östanås har den värde genom de många intressanta notiser om händelser och personer som Betty Croneborg tecknat ned från sina resor. I Karlstad är hon som nämnts ofta, och familjen har där sedan gammalt en egen våning. Här blir hon bjuden till många vänner, och särskilt hos landshövding Oldevig tycks hon ha varit en kär gäst liksom denne ibland

Fig. 7. Familjegrupp från Östanås, 1860-talet. Längst t. h. Betty Croneborg tillsammans med landshövding H. F. Oldevig. T. h. vid dörren sonen disponenten för Älvsbacka bruk, Wilhelm Croneborg.

besökte Östanås. I hans hem träffade hon ett par gånger Fredrika Bremer, så t. ex. i oktober 1845: "Hon var oändligt trevlig och flera intressanta samtalsämnen kom å bane. — — — Hennes röst har ett stort behag" men hon är "fulare än porträttet". I en läsecirkel som Betty Croneborg tydligen deltog i hade man tidigare läst bl. a. Bremers bok *I Dalarna*, som fick ett mer reserverat omdöme: "Det är som alla hennes arbeten ädelt och vackert, men intet mycket intressant, tycker jag. Men kanske är detta omdöme skeft". Också en annan berömd svenska, Jenny Lind, kommenteras i breven, bl. a. diskuteras

hennes äktenskap 1852 med den tyske kompositören Otto Goldschmidt: "Jag kan ej tro att hon var hycklerska, man vet ju att hon hade ett häftigt lynne och passioner; och det var en stor förtjenst att hon med detta kunde bibehålla ett så ofördunklat rykte", heter det lite kryptiskt.

Hennes läsning var omfattande och såväl från Karlstad som Stockholm beställer hon åtskilligt av den aktuella litteraturen, både den svenska och den utländska. Runeberg och Byron diskuteras i breven, och historiestriden mellan Anders Fryxell och Geijer följer hon i tidskriften

”Frey”. När hon hade skolhushåll för sonen Hjalmar i Uppsala besöker hon givetvis Malla Silfverstolpes litterära salong och träffade då Geijer, Atterbom Böttiger, Lindblad och andra i kretsen kring den vittra överstinnan. Notiserna från Uppsala hör vid sidan om dem från Karlstad till de mest givande i brevsamlingen, även om de kanske inte ger så mycket nytt utöver de många skildringarna av andra samtida.

På samma sätt följer hon det aktuella musiklivet. Tillsammans med Oldevigs var hon i maj 1846 på en stor konsert i Frimurarhuset i Karlstad: ”— — — ovanligt intressant. Geijers Siste kämpen declamerades av Ullman under accompagnement af hela Werml. Musikkorps och en Chör af 30 fruntimmer och lika många karlar. Det är ovanligt på landsorten att höra en så stor composition utföras, och det gick mycket wäl.”

I Karlstad finner hon sig väl tillrätta i ett livligt umgängesliv, och i ett brev 1845 betonar hon, att nu behöver hon inte längre i samma grad som förr besvära bekanta i Stockholm med inköpsuppdrag. Här finns nu ”ett wäl fournerat lager hos Hage så ingen Leija kan ha bättre”. Många av stadens kända namn skymtar förbi, och glada middagar avlöser varandra.

Om ett mera säreget nöje i staden berättar hon i ett brev 1853, nämligen om borddans och spiritistiska seanser både hos landshövdingen och biskopen, som då var C.A. Agardh. Hon fann det hela mycket intressant ”men man kan ej annat än skratta, då man hör att de häromdagen fann Biskopen i Carlstad sofvande ligga under bordet, vid hvilket han experimenterade helt ensam”.

År 1855 hade Karlstad besök av kung

Oscar I och kronprins Carl. Beskedet kom så sent att landshövdingen Oldevig måste skicka bud till vänner för att proviantera inför en frukost för de kungliga. Hon fann räddningen hos fru Croneborg, som sände över smör, melon och några järpar, som just tagits ur ugnen.

Den stora branden i Karlstad 1865 återspeglas också i breven, som ger ögonblicksbilder av de oerhörda hjälpbehoven för många, som på några timmar förlorat allt vad de ägde, men också om den stora beredvillighet att hjälpa som visades från alla håll. I ett tidigare sammanhang har hon för övrigt nämnt ett vackert exempel på detta. Det gällde en insamling 1846 för nödlidande i Uppland, då ”en s. k. Finne, dvs. de från norra trakten af Wermeland, inskickat 12 skilling men även ett stycke barkbröd, som de deroppe nu förtär och ändå ej klagar”.

Under Betty Croneborgs sista år, 1865, rustas det till bröllop på Östanås, då systerdottern Louise Fleetwood i mars gifter sig med en greve V.G. Hamilton på Hönssäter. Det innebar prövningar av olika slag redan innan, t. ex.: ”Vi har här det förlovade par, som äro till yttersta grad kära och smekande, hvilket alltid är tråkigt för andra att bevittna”. Till bröllopet som hölls i tre dagar inbjöds 60 personer och mycket måste anskaffas. I hemgiften ingick mängder av dukar, servetter och handdukar, som skulle märkas med ”göthiska bokstäver men ingen krona”. Vigseln ägde rum på herrgården ”och efteråt dansades efter forte-piano”. Ute i parken hade man byggt ”en borg af snö, som kunde föreställa Croneborgska wapen, men i några nischer woro Hamiltons och Fleetwoods wapen i färger som transparanger och hela borgen eclairerad med

papperslampor som tog sig särdeles bra ut och drog många åskådare till sig från nära och fiärran”.

Även i sina sista brev från detta år — hon avled den 22 februari 1866 — följer hon aktuella diskussioner, t. ex. kraftmätningen mellan bruksherrar och Karlstadsrepresentanter beträffande den nya järnvägens sträckning eller frågan om det nya statsskicket med ständsriksdagens avskaffande. Hennes märkliga allmänintresse är påtagligt; hon kommenterade t. ex. den av Torsten Rudenschöld 1845 utgivna boken ”Tankar om ståndscirkulation” sålunda: ”Den sköna läran, att de högre skall högakta de i samhället ringare medmänniskor, om de göra sig förtjente deraf, är väl en skyldighet för hvarje god människa och hufvudsyftet af Christendomen, således ingenting nytt”.

Vad som frapperar vid läsningen av de många breven från Betty Croneborg är dels det perfekta språket utan några germanismer eller felaktigheter, dels och inte minst avsaknaden av varje klagan över sina trots allt anspråkslösa villkor. Att komma från slott och palats i det magnifika Wien till en liten, avlägset belägen värmlandsherrgård måste ha krävt åtskilligt av karaktär och viljestyrka för att omställningen skulle gå bra. Men den lyckades långt bättre än man skulle kunna vänta. I stället för att ägna sig åt egna problem tog hon del av andras och hade intresse också för alldagliga företeelser och för människor i sin hembygd. ”Jag har Gud ske lof icke den svagheten, att för mycket begära af menniskor och förarga mig över inbillade oförrätter”, heter det i ett brev. Med denna sin öppna och fördomsfria natur blev hon uppskattad av alla och kom av allt att döma att bli ett stimulerande inslag i det värmländska

kulturlivet vid denna tid. Vid sidan av mer kända namn förtjänar därför också Betty Croneborg att bli ihågkommen av värmlänningar.

Älvsbacka bruk

Till miljön kring Östanås hörde ju i högsta grad Älvsbacka bruk, och det är egentligen märkligt att detta knappt ens skymtar i brevväxlingen mellan Betty Croneborg och hennes barn och vänner. Det var som nämnts ett av Värmlands största. Vid bodelningen 1851 i samband med att äldste sonen Wilhelm tog över rörelsen noteras, att där då fanns 5 tyskhärdar, 3 stångjärnshammare med en årlig produktion av 3 266 skeppund stångjärn, dvs. ca 450 ton. Dessutom fanns en knipphammare, två spikhamrar, järn- och kolbodar, kvarn och såg. Till bruket hörde andelar i Långbans, Nordmarks m. fl. gruvor, vidare Svartå- och Pardixhyttorna samt tre smärre bruk i Fryksdalen: Lövstaholm i Lysvik samt Annefors och Antonström i Sunne. Jordegendomar på olika håll, bl. a. Rudsberg i Ölme, hörde också till.

Under Ulric Croneborgs tid var ibland konjunkturerna för järnhanteringen dåliga, särskilt några krisår 1837 och 1843 gav ägaren stora bekymmer: ”Att vara bruksegare i Sverige faller sig med hvarje år allt mera betungande, i synnerhet som vederbörande, ehuru ombonade med liberal kappa, dock fortfara att vara beväpnade från huvud till fot med sin förrostade prohibitivrustning, omplåstrad med industrifjättrande lappar — kallade kontroller — och olyckliga förmynderska undersökningar etc. Vi hava nyss haft ett prov här af detta i resolutionen om min ansökan om anläggning af valsverk, vilken klingar skönt, men som är omgärdad

med sådana detaljstadganden, att absolut omöjlighet uppstår för dess utförande." Så klagar han i ett brev, nu 150 år gammalt men till sin innebörd egendomligt aktuellt än i dag.

På 1840-talet lättade trycket något genom att man verkligen i liberalismens anda tog bort en del hämmande bestämmelser i fråga om tillverkning och export. Sedan Wilhelm Croneborg trätt till gjordes på 1850-talet stora investeringar i bruket. Lancashiresmidet infördes, ett valsverk anlades, ett gjuteri och en mekanisk verkstad byggdes. Också sågen, som nu började få större betydelse moderniserades. Allt detta skedde delvis med hjälp av ett nytt arv från den Geymüllerska släkten, delvis med lån från den Wærnska firman i Göteborg, som var förläggare för järnet från Älvsbacka.

1875 ombildades bruket till "Älvsbacka Aktiebolag" med alla aktier i familjens ägo och med disponenten Wilhelm Croneborg som ende styrelsemedlem, varför förändringen närmast var en formsak. I kamp för företagets bestånd hade de tre Fryksdalsbruken redan tidigare sålts, Pardixhyttan lagts ned 1873 och tack-

järnstillverkningen därigenom koncentrerats till Svartåhyttan. Vissa nyinvesteringar gjordes, bl. a. byggdes en martinugn 1888. Men förlusterna bara ökade, och 1893 gick bolaget i konkurs och egendomen såldes. Herrgården inköptes av Värmlands läns landsting, och fastigheterna i övrigt delades mellan Uddeholm och Mölnbacka-Trysils bolag. Bruksdöden skördade till sist även i Älvsbacka ett offer.

Litteratur:

Ytterligare uppgifter om Betty Croneborg och hennes familj finnes i det stora arkiv med brev, teckningar, foton m. m., som samlats av kommandör Rutger Croneborg i Lund. I detta ingår också material kring släkten von Geymüller. Över Ulric Croneborg finns en levnadsbeskrivning av överste Wilhelm Croneborg, tryckt 1953. Marie Croneborgs dagbok, rättare sagt, årsvis förda samlingsanteckningar 1851–1914 belyser också Betty Croneborg och livet på Östanås. Herrgården och Älvsbacka bruk skymtar i Lotten Dahlgrens Björneborg i helg och söcken, 1924, i Elisabeth Waern-Bugges En gammal herrgård (Baldersnäs på Dal) 1920, och i Erik Geijers Paradis för flera, 1955. Älvsbacka bruk behandlas givetvis i Jalmar Furuskogs De värmländska järnbruken, 1924, och i andra skrifter rörande den värmländska järnhanteringen. I Värmlandsarkiv i Karlstad finns förutom diverse brukshandlingar och foton en kort historik över bruket i maskinskrift av Harry Carlberg 1977.

Zusammenfassung

Die Österreicherin auf Östanås Barbara Croneborg geb. von Geymüller

Vom Leben auf den Gütern in der schwedischen Provinz Värmland berichtet eine reiche Memoirenliteratur, zu deren Verfassern niemand geringeres als Selma Lagerlöf zählt. In privaten Archiven liegt sicherlich noch weiteres Material. Ein solches Familienarchiv hat sich in der Familie Croneborg erhalten; zusammengestellt wurde es von Kapitän zur See Rutger Croneborg in Lund. Es umfasst an die 400 Briefe aus der Zeit von 1844–1866 von Barbara Croneborg. Deren Vater war der vermögende Wiener Bankier J. V. von Geymüller, Besitzer des Palais Geymüller in der Hauptstadt sowie mehrerer

Schlösser in ihrer näheren Umgebung. Seine älteste Tochter Barbara (Betty) war 1799 geboren und heiratete 1825 den drei Jahre älteren schwedischen Chargé d'affaires Ulric Croneborg, der eine rasche diplomatische Karriere hinter sich hatte.

1827 zog sich Croneborg jedoch aus dem diplomatischen Dienst zurück und erwarb die Eisenhütte Älvsbacka mit dem Herrensitz Östanås in Värmland. Die Hütte war eine der bedeutendsten in der Provinz, und ihr Kauf dürfte als gute Anlage eines grossen Kapitals anzusehen sein. Croneborgs Heirat war in jeder Hinsicht eine

gute Partie, seine schöne und begabte Gattin erregte weit und breit Bewunderung. Er selbst hatte kulturelle Interessen und war allgemein beliebt, starb aber bereits 1844.

Auf der Grundlage von Nachlassverzeichnissen von 1845 und 1866 entwirft der Verf. ein Bild von dem reich ausgestatteten Haus. Über die grosse Kunstsammlung, die sich auf Östanäs befand, teilen die Nachlassverzeichnisse dagegen sehr wenig mit, doch ist sie durch zeitgenössische und spätere Verzeichnisse bekannt. Die Sammlung verdankte ihr Zustandekommen zum einen den finanziellen Mitteln, die Croneborg durch seine Ehe zugeflossen waren, und zum anderen den künstlerischen Neigungen seiner Frau, die selbst eine gute Malerin war. Die Bilder wurden später nach verschiedenen Seiten zerstreut.

So gut wie alle Briefe in dem Archiv stammen aus Betty Croneborgs Witwenzeit. Sie schildern ihren Alltag und ihre Reisen, behandeln aber auch finanzielle Probleme, nachdem das Familienvermögen durch den Konkurs des Bankhauses Geymüller in Wien 1841 verloren gegangen war. Die Auslandsreisen der Briefschreiberin gaben den Anlass zu Kommentaren über Lebensverhältnisse und die politische Situation.

Erstaunen erregt, wie der Verf. abschliessend betont, die sprachliche Perfektion ebenso wie das Fehlen jeglicher Klagen. Die Umstellung von dem Leben in Schlössern und Palästen der glanzvollen Kaiserstadt Wien zu dem Dasein auf einem kleinen abseits gelegenen Gutshof in Värmland dürfte hohe Anforderungen an Charakter und Willensstärke gestellt haben.

Strödda meddelanden och aktstycken

Begravningskostnader i Skåne 1854

Av Ingemar Ingers

Nedanstående räkning är avskriven 1931 ur Lars Anderssons i Björnstorp, V. Karaby, Harjagers härad, efterlämnade papper, som ställts till förfogande av hans dotter, fröken Kersti Larsson och som jag fick tillfälle att taga del av i samband med folkmålsuppteckningar i orten.

Med *prost* avses kyrkoherden i V. Karaby, titulärprosten Otto Hansson (1802–1872). Tydligtvis har den Magnus Nilsson, som undertecknat räkningen, ombesörjt en begravning på uppdrag av boutredningsmannen. Säkerligen är det ingen fattigbegravning att döma av uppgifterna om varor som blivit inköpta. Språkformen är en blandning av skriftspråk och dialekt. Här ingår även hyperkorrekta former, såsom rökat sogel (läs sågel) som är = sovel, dvs. köttmat; folkmålets genuina form är *sul*. Det övriga torde vara lätt förståeligt.

(Förkortningar: sk. = skålpund, k. = kanna, R = riksdaler, Sk = skilling, Runst = rundstycke).

Räkning öfver Begravnins kostnaden

	R	Sk	Runst
Till Prost och Klockare	2	32	
6 1/2 Kanna Brännvin	5	37	4
till likkistans arbetslön och Kömröck			
hornlim	1	32	
1 Tünna Råg	12	32	
12 Kapper malt	3	5	4
Siüst [!] till och från qvarnen		32	
3 skålpün bruna bönner		18	
2 sk kaffe Bönner och 2 Rulla			

Seguriia		38	8
3 sk sokker och 1 sk Sirop	1	9	4
3/4 Kanna Rom och 5/8 Kana vin	1	45	4
Rüsinner Koränner		8	
Peppar ingefär och fängkol		7	4
1/2 Skålpün jüs och 1/2 Kardüs		20	
hvettemel och vettekaker		14	8
1/4 K ättika och Bilstens kröder		5	4
1 3/4 sk ost och 1 lispün fisk		32	8
2 lp 7 skålpün nöda kiöt	5	45	4
18 sk färst fläsk och 1 kalf fierding	4	8	
1 hand köp til kocken		16	
4 1/2 sk. smör	1	29	4
långhalm till ilning 14 kärftar	1	38	4
6 1/2 sk. Rökat sogel	1	32	
1/4 kappa salt		3	
till Senop och kaffe gråde		12	
Svarta band och knap nåla		12	

Banco Rd 48 38

Denna min fordran har jag med 48 Rdr 38 s jemte ränta derå till denna dag 1 Rdr Bco Eller tillsammans Fyratio njo R 46 sk banco bekommit som qvitteras.

W. Karaby den 11 November 1854.

Magnüs Nilsson.
wittne: P. Liljenquist.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Om Mandelgrens bildverk och dess källvärde

Ett genmäle

Av Bengt Jacobsson

Det är inte utan en viss förvåning som jag läst Gunnel Hazelius-Bergs anmälan av min bok om Mandelgren i Dalarna (Rig s. 83 f). Bland annat för att jag tycker mig ana en underskattning av "den initiativrike och rikt begåvade men på många sätt egendomliga upphovsmannen" till den Mandelgrenska samlingen.

När det i dagspressen talas om Mandelgren som Carl von Linnés jämlike skall detta tas för vad det är: de journalistiska resterna av välgrundade uttalanden som, att vad Linné i egenskap av *kulturhistorisk* dokumentatör betytt för vår kunskap om svenskt 1700-tal kommer resenären och fältarbetaren Mandelgren en dag att betyda för vår kunskap om livet på svensk landsbygd under 1800-talet, dvs. när hans samling blivit känd för en större krets av kulturhistoriker. Detta och liknande uttalanden grundar jag på en mångårig erfarenhet av innehållet i den Mandelgrenska samlingen, av vilket de publicerade landskapsböckerna tillsammans endast kommer att utgöra en liten del. För den som däremot inte gått igenom samtliga bilder och texter i samlingen måste det vara minst sagt svårt att uttala sig om Mandelgrens framtida betydelse inom svensk kulturhistoria.

När det i förlagsreklamen talas om Mandelgrens material som "i dag en av de viktigaste källorna för vår kunskap om 1800-talets folkliga kultur" så är det snarare ett framtidsperspektiv det gäller. Låt mig bara få hänvisa till vad uppsalaprofessorn Lars Furulund en gång sagt om samma samling, att när den väl blivit välkänd kommer den "att höra till de flitigast utnyttjade källorna vid forskning om svenskt arbete och liv under 1800-talet" (Lars Furulund: *Den glömde dälarenenären, Dalarnas Jul 1976*, s. 16).

I detta sammanhang kan jag inte låta bli att påpeka för Hazelius-Berg att Mandelgren som et-

nologisk fältarbetare varit långt mer än "en vetgirig person med talangen att kunna teckna ned vad han såg". Självklart var han "helt främmande för modern etnologisk forskning" (något annat var väl inte att vänta!), men frågan är om han inte var den bland sina samtida som hade gått längst när det gällde att kombinera en välutvecklad arbetsmetod i fält med ett teoretiskt kunnande. Att han sedan sällan formulerade och än mindre försökte lösa några etnologiska problemställningar är en annan sak.

Mandelgren förberedde vanligen sina forskningsresor med ett ingående litteraturstudium omfattande såväl lokalhistoriska skildringar som monografier i de ämnen han avsåg att specialstudera. Motiveringen för sitt omfattande arbete i fält har han uttryckt så här: "Innan kännedomen om vår inhemska konst och odling kan vinna värdigheten af vetenskap, fordras denna föregående insamling af en tillräcklig mängd enskilda anmärkningar och sakförhållanden, föremål och data, utan hvilken allt vetande endast blir mer eller mindre snillrika gissningar och antaganden." (Samlingar till Svenska Konst- och Odlingshistorien, 1. Anmälan: 1866). Det var som fältarbetare och dokumentatör han skulle göra sina största insatser.

Som svar på Hazelius-Bergs anmärkning att jag i förekommande fall borde ha försökt att jämföra Mandelgrens teckningsmaterial med bevarade föremål kan bara sägas att det legat långt utanför syftet med denna bok att behandla några källkritiska problem. För den intresserade ber jag få hänvisa till uppsatsen Några källkritiska aspekter i Jämten 1978 (s. 153–165). Däremot har författaren och LTs förlag diskuterat möjligheten att som slutvolym i landskapsserien ge ut en bok vari bl. a. källkritiska synpunkter på Mandelgrens ma-

terial tas upp. I övrigt skulle här ges plats för eventuellt överblivet material samt ett totalregister omfattande såväl text som bild.

Låt mig så gå in på Hazelius-Bergs kommentarer till sakfrågorna i bokens huvuddel Bilder och anteckningar från resorna, vilka för övrigt är huvudskalet till att jag skrivit detta svar på anmälan. Jag tar upp sakerna i den ordning anmälaren själv kommenterat dem.

På s. 112 i boken har jag till en teckning från Åsbergs fäbodrar i Venjans socken skrivit att där förutom boningshus med mjölkstuga (vilka Mandelgren avbildat) *troligtvis* skulle ha funnits både stall, härbre och hölador samt fähus. Hazelius-Berg påstår att den tidigare närvaron av ett eldhus (även det avbildat av Mandelgren) i stället torde förutsätta att Åsberg var en långfäbod och att det därmed inte kan ha funnits de byggnader som jag räknat upp. För att spara vidare resonemang i saken citerar jag ur Lars Levanders bok om Övre Dalarnas bondekultur del 3 (s. 34): "I Venjan, där samtliga fäbodställen voro halvt av hemfäbodtyp och halvt av långfäbodtyp bestod husuppsättningen av 1) stuga eller eldhus; 2) stall; 3) stundom härbre; 4) hölador; 5) fähus, gemensamt för kor och små kreatur; 6) mjölkstuga, medelst svale sammanbyggd med eldhuset eller stugan. De gårdar, som använde eldhus i stället för stuga, behövde dessutom ett särskilt kokskjul (kokskåle)."

Nästa påpekande från anmälaren gäller ett påstått försök från min sida att rätta tecknaren, dvs. Mandelgren, på s. 145 i boken (i anmälan har felaktigt uppgetts s. 143). Jag har där skrivit på tal om kvinnodräkten i Venjan att "vad som förbryllar är den blå kjorteln som borde vara svart". Kommentaren grundar jag på det välkända faktum att allmogekvinnornas yllekjolar i Venjan, liksom för övrigt i Orsa, Mora, Sollerön och Våmhus, överlag varit svarta.

I samma andetag hänvisar Hazelius-Berg till bokens s. 146 där jag gör en kommentar till en teckning av en karl från Venjan klädd i bl. a. hatt och päls (bild 178). Anmälaren påpekar att det är helt oberättigat att tro att männen i Venjan "skulle ha nyttjat något annat än hatt till kyrkan, vare sig man hade vinterpäls eller inte". Jag är fullt medveten om hattens dominerande roll som kyrkoplagg, men eftersom jag inte kan se varför masen från Venjan nödvändigtvis skulle vara klädd för kyrkogång, har jag antagit att det rör sig om en kombination av venjankarlarnas sommarhuvudbonad, "storhatten" (vilken även användes till

vardags), med vinterns vita färskinnspäls. Och det har jag velat kalla "en rekonstruerad dräktuppväsning"!

Så till ett par ställen i boken där Mandelgrens material enligt Hazelius-Berg "råkat ut för en och annan missuppfattning och sammanblandning". På s. 147 finns en teckning av ett skärp från Venjan 1869, som föranleder anmälaren att göra följande påpekande: "Sålunda är det som framgår av hans egen underskrift ifråga om fig. 180 tal om ett vackert vävt pälskskräp – ordet 'Lifrem' torde höra till en avskuren nedre bild, kanske fig. 175." Teckningen av skärpet är gjord som en kalkering och visar en detalj av en upprepad mönstring. Mandelgrens egen bildtext talar om "scharpet till den ludna Svarta Färskins pälsen" med tilläggsordet "Lifrem". I huvudtext såväl som bildtext har jag använt mig av samma ord, livrem, i den allmänna betydelsen av en rem, ett bälte eller ett skärp i ett eller annat material avsett att knyta pälsen med. Jag inser nu att vad Mandelgren i själva verket ritat av är ett s.k. storpälsband eller slingband (Venjan), ett långt och brett vävt band som bl. a. användes till att hålla den breda kragen uppe. Bandet lades bakifrån om halsen, drogs i kors över bröstet och bakåt runt midjan varefter det knöts fram till så att de vanligen franssprydd änderna kom att hänga ett stycke ned (se bild 184). Till detta kom så en rem, varmed pälsen knöts.

När Mandelgren talar om livrem är det förmodligen detta slingerband som han åsyftar. Att som Hazelius-Berg gör förutsätta att ordet livrem skulle höra till någon annan bild är en smula oförsiktigt för att använda anmälarens egna ord. Att dessutom hänvisa till bild 175 (Sollerön 1871) gör inte antagandet mer trovärdigt. Eller är det möjligen bild 178 som avses?

Nästa "missuppfattning" handlar om de "kragar" som Mandelgren avbildat från Rättviks och Boda socknar och som jag i bildtexten uppgett användes av kvinnorna. Det senare grundar jag på en uppgift som Mandelgren lämnat på tal om kvinnodräkten i dessa socknar: "om halsen hafva de en liten broderad remsa liknande ett hundhalsband väl sydt och broderadt med många slags färgor" (s. 137). När Hazelius-Berg hänvisar till Mandelgrens uppgift som felaktig är det väl närmast han som får stå till svars för att ha "missuppfattat" bruket av kragarna. Dessa är nämligen enligt Hazelius-Berg "inte kvinnoplagg utan bars av männen". Inte desto mindre har jag själv från hembygdsfolk i Rättvik och Boda fått bekräftat att

man vid dräktundersökningar i dessa trakter funnit belägg för att krågarna använts av både män och kvinnor.

Hazelius-Berg frågar sig om det är Mandelgren eller Jacobsson som kommit på tanken att kvinnornas halvhandskar "användes under höst och vår när det inte var så kallt att man måste ta till finger- och tumvantar". Det är varken Mandelgren eller Jacobsson utan påståendet grundar sig på uppgiften om ett *lokalt* bruk av helldagsvantar i Västerdalarna. Enligt Ella Odstedt skulle nämligen dessa "hä brukats helst höst och vår, när det ej var så kallt" (Ella Odstedt, Övre Dalarnas bondekultur, 4, s. 333 f.). Om vintern användes vid motsvarande tillfällen helvantar, eller halvvantar.

När anmälarer därefter beklagar sig över att "Jacobsson inte återgivit Mandelgrens anteckningar ordagrant" så är detta naturligtvis en grov missvisning, som inte får lämnas oemotsagd. Förslag och författare har tillsammans arbetat intensivt på att återge Mandelgrens många gånger svårlästa (och även svårtolkade) anteckningar så riktigt som det överhuvudtaget varit möjligt. Att det då skulle ha insmugit sig "en del förargliga felläsningar" är möjligen vad man kunnat vänta sig men ändå synnerligen beklagligt. Nu undrar jag bara om det är mer än ordet färg i stället för sorg (bildtexten till bild 162) som kan betecknas som förargligt med avseende på sakinnehållet?

Strax innan denna anmärkning har Hazelius-Berg kommit med det förnumstiga påpekandet att "nu kan man inte säkert veta om det är den förre eller den senare som insatt den felaktiga förklaringen 'knytning' efter knyppling (s. 135)". Det kan man visst det, eftersom det mycket tydligt framgår att författarens egna kommentarer inne i en citattext *alltid* omges med klamrar och inte med vanliga parentestecken som här.

På s. 100 gör jag följande kommentar till en silverskål som Mandelgren ritat av i Öje: "Vad han på teckningen kallat 'kås', skall däremot vara en skål, vilken liksom kåsan hörde till den äldsta typen av silverföremål hos allmogen." Detta föranleder Hazelius-Berg att påpeka att "den i övre Dalarna vanliga silverskålen för brännvin kallades verkligen liksom sin motsvarighet i trä för kåsa". Jag vill då bara framhålla att enligt vedertagen terminologi kallas silverkärlet på Mandelgrens teckning för en skål och inte för en kåsa. Skålarna är försedda med örönlignande handtag, medan kåsorna har "ett rakt utstående handtag och på motsatta sidan en skulpterad knopp" för att tala med

Maj Florin (se Svenska kulturbilder, ny följd, 6, s. 234). Vad jag velat med kommentaren på s. 100 är att särskilja två vanliga *kärlformer* i silver, inget annat.

Härnäst gör Hazelius-Berg en kommentar till Mandelgrens teckning av ett vinglas med etsad ornering (bild 105), underförstått med en hänvisning till författaren som borde ha förstått att det bör "röra sig om ett auktionsförvärv" då Anders Månsson i Öjebyn av okänd anledning tydligen var samlare. Jag är nu inte så säker på att så varit fallet. På s. 40 i boken står berättat om Anders Månsson som enligt vissa uppgifter skulle ha varit "hufvudbonde" i byn. Förmodligen är det samme person som Mandelgren syftar på när han berättar att hans "värdfolk hörde till de rikaste i byn, och i deras gömmor funnos endast gamla skatter från förfäders tid". Detta kan lika mycket tas som intäkt för att innehavet av etsade vinglas var ett tecken på välstånd och förmögenhet som att det skulle ha hamnat där på grund av ett förmodat samlarintresse. Snarast då det förra.

Anmälarer har uppmärksammat felskrivningen av ordet vindskivor i stället för vårskidor i bildtexterna på s. 57, men begår då själv misstaget att skriva vindskidor i stället för vindskivor. Ursprungsfelet kan bara tillskrivas ett par trötta korrekturögon vilket är mer än väl beklagligt. Men det vore på sin plats, tycker jag, att anmälarer klargjorde att det i huvudtexten står talat om *vårskidor* och att det härifrån görs en hänvisning till bild och bildtext (där sedan felskrivningen uppträder). Anmälarer påpekar också att författaren på s. 78 talar om att vävskeden utgjordes av en tät rad av "träpinnar, bestående av bambu- eller vassrör", vilket är en felskrivning för "en tät rad av träpinnar, bambu- eller vassrör" (se för övrigt Gertrud Grenander-Nybergs bok Lanthemmens vävstolar, s. 41). Däremot kan jag inte bemöta nästa påpekande eftersom det inte talas om på vilket sätt jag skulle ha missuppfattat gräddningen av "kolbottnar" i Idre (s. 94, anmälarer har felaktigt uppgett s. 95).

Så var det då det här med byggandet av kyrkbåtar på Sollerön, vilket enligt Hazelius-Berg inte upphörde 1877-78 (s. 64). Vad jag sagt är att "den sista kyrkbåten på Sollerön lär ha byggts åren 1877-78" varvid jag naturligtvis syftar på båtbyggandet i sin traditionella funktion och miljö. Uppgiften härstammar från Albert Eskeröds artikel om kyrkbåtsbygge på Sollerön i Dalarnas hembygdsbok 1965 (s. 147), där det heter: "År 1941

fick kyrkbåtsbyggandet på Sollerön uppleva en renässans. Ingen kyrkbåt hade då byggts sedan 1877–78, då den sista byggdes av Dunder Olof Matsson och Flint Olof Andersson. Det var Anders Bondesson i Utanmyra, som tog upp den gamla båtbyggaretraditionen igen.”

Därmed har vi kommit fram till Hazelius-Bergs sista anmärkning på sakinnehållet i min bok. Jag har på s. 51 gjort det oförlåtliga misstaget att i en bimering kalla Avesta för stad, vilken status den fick först 1919. När Mandelgren gjorde sitt besök i Avesta 1879 torde däremot C. M. Rosenbergs beskrivning i dennes geografisk-statistiska handlexikon över Sverige (tryckt 1882) ha gällt, nämligen att socknen ”räknar 1 612 inv., de flesta boende i

den regelbundet bygda, stadslika platsen Avesta, fordom stad”. Det är således ur denna och liknande beskrivningar av Avesta vid tiden för Mandelgrens besök där, som misstaget att kalla den för stad har sin upprinnelse. Det borde anmälaren ha tagit hänsyn till.

Detta svar till Gunnel Hazelius-Berg skulle jag gärna låtit vara om det inte varit för att anmälaren på de flesta punkter underlåtit att först själv sätta sig in i de sammanhang som gjorts till föremål för kritiska synpunkter. Det är utmärkt om Mandelgrenböckerna kan utgöra incitament till en diskussion om sakfrågor inom etnologin, men då måste också kraven på vederhäftighet i sakdebatten få gälla.

REPLIK

Av Gunnel Hazelius-Berg

Det är tilltalande, att Bengt Jacobsson inte vill ställa sig bakom den egendomliga framställning av N. M. Mandelgrens insatser, som präglad marknadsföringen av hans arbete. Jag har för egen del den största respekt för det material Mandelgren under svåra förhållanden insamlade. Detta har ju också sedan länge varit känt och utnyttjat även av etnologisk forskning.

Min huvudsakliga invändning mot Jacobssons utgåva beröres emellertid inte i hans upprädda genmäle. Enligt min mening borde Mandelgrens egna uppgifter ha framlagts för sig utan sammanblandning med utgivarens resonerande skildring av övre Dalarnes folkliga kultur. Det planerade utförliga registret över text och bilder som avslutning på landskapsserien välkomnas, men det hade varit bättre om detta fogats till varje del för sig. Ett inte obetydligt antal av de föremål Mandelgren avbildade under sina resor förvärvade han samtidigt och såg till att de så småningom införlivades med offentliga samlingar, för de etnologiska föremålens del med Nordiska museet. Det är inte enbart ur källkritisk synpunkt som det ålegat författaren att ta hänsyn till detta förhållande. Föremålen själva är långt värdefullare som dokumentariska vittnesbörd än varje avbildning.

Beräffande de mera konkreta frågor som Ja-

cobsson upptar till behandling i sitt genmäle vill jag endast kortfattat anföra följande.

Åsbergs fäbod i Venjan var sannolikt en hemfäbod – Levanders ord ”halvt av hemfäbodstyp och halvt av långfäbodstyp” är meningslösa. Mandelgren har inte ”avbildat” något eldhus, eftersom han inte sett det, men hans uppgift att ett sådant existerat i denna miljö är värdefull, eftersom vi tidigare endast känt till förekomsten av sådana i permanent bebyggelse genom uppgifter hos Linné från Älvdalen och Idre.

Blå kjolar har säkerligen förekommit som helgdagsplagg i Venjan jämte de svarta. Vid sidan av gröna och röda sådana har de varit i bruk i de övre dalasocknarna. I förbigående kan påpekas, att det inte är någon ”halstrasa” som är lagd över främre delen av huvudet och knuten i nacken (s. 145). ”Halstrasan” sitter om halsen och på huvudet har man en huvudduk. Venjanskarlen som avbildas på samma sida är helt visst genuin och bör inte rubriceras som någon ”rekonstruerad dräktuppvissning”. ”Schärpett till den ludna svarta fårskinns-pälsen” (s. 147) är vävt. Livremmen är på Mandelgrens bild 178 under a) av Mandelgren själv betecknad som ”lifrem”. Samma ord i texten till bild 180 är väl blott en minnesanteckning – det var denna jag avsåg möjligen kunna höra till en

avskuren nedre bild. Skärpet och livremmen är två olika dräkt detaljer och bör inte ges samma namn.

Den broderade halsremmen i Rättvik är ett mansplagg, inspirerat av modedräktsens spännhalsduk. Att den skulle ha använts även av kvinnor är en nyhet för den dräkthistoriska forskningen. Jag har för säkerhets skull kontrollerat detta i det rikhaltiga material som finnes tillgängligt från socknen. Den fina halvhandsken var i övre Dalarna ett vanligt kyrkplagg. Det är värdefullt att konstatera att Mandelgren inte svarar för den tveksamma uppgiften om deras speciella användning "höst och vår". Det är tydligt att det är Mandelgren själv som använder termen "knytning" för knyppling och min tvekan på denna punkt var som Jacobsson påpekar oriktig.

Mandelgren har säkerligen hört namnet "kås" på det dryckeskärl han avbildar (bild 105). Att Maj Florin genomfört en typindelning av dessa föremål har i detta sammanhang ingen betydelse.

Den av Mandelgren avbildade vävskeden har som i äldre tid vanligt var i dessa trakter träpinnar. De från andra trakter, särskilt Småland, inköpta vävskedarna hade pinnar av bambu eller annat utländskt material. Vassrör är här ett vilseledande ord.

Den av Mandelgren från Idre korrekt beskrivna rätten "kålbotten" (s. 94) är inget bröd av "rieska"-typ, som skulle ha gräddats först under och därefter ovanifrån. Att på detta sätt baka bröd genom att fästa en degklatt på en järnpanna eller på en järnugn är en primitiv men effektiv metod som haft stor utbredning.

Det kvarstår vid en förnyad genomgång av det aktuella arbetet en livlig önskan att förf. när det gäller kommande delar av serien, ägnar något mera omsorg och tid åt det i och för sig förtjänstfulla utgivnings- och kommenteringsarbetet.

Gunnar Lindqvist: Krukor och fat.
Svenskt krukmakeri under 400 år. Ljober
Förlag, Stockholm 1981. 150 s. ill.

Krukmakarens produkter som en bortglömd gren inom folkkonsten och som ett "konsthantverk som varit bruksvara" i de bredaste folklagren är enl. förf. utgångspunkten för den aktuella boken. Författaren har velat ge mer kunskap om svenskt krukmakeri "på ett populärt och översiktligt sätt".

Boken är rikt illustrerad med ett hundratal svartvita fotografier, en del teckningar och 23 färgbilder. Den behandlar i första hand svensk lergodstillverkning. Den inhemska produktion av saltglaserat stengods, vilken ägde rum fr. a. i Skåne på ett ofta hantverksmässigt sätt från 1740-talet till idag, behandlas tyvärr alltför kort. (Dock är det inte saltglaserat stengods, som idag tillverkas vid Höganäs-Keramik AB, vilket förf. påstår.)

På ett klart och mycket utförligt sätt redogör förf. för krukmakerihantverkets teknik i ett ca trettio sidor långt kapitel, där han tar upp krukmakeriets förutsättningar i rik tillgång på lera, beskriver olika krukmarke-egenskaper, lerans rening och bearbetning i verkstaden, drejning och formning av föremål, beskickning och hängning av kärlen, dekorerad med hornmålning, engober och sgrafitteringar, glasyrberedning och glasering (med undantag för saltglaseringstekniken) samt de olika bränningsmomenten. Han beskriver verkstädernas inredning, redskapen och arbetsfördelningen. Exempelen är hämtade från ett ganska begränsat antal verkstäder, fr. a. Elfstrands verkstad i Sjöbo, Skåne, Samuel Johanssons i Arvika, Värmland, och Söderholms i Frinnaryd, Småland. Det är naturligt, eftersom dessa hör till de få verkstäder som närmare dokumenterats. I kapitlet Att arbeta i skrå tecknar han framväxten av ett svenskt krukmarkehantverk från 1500-talet och framåt. Han berör tegelbruken med några exempel och den tillverkning av mindre bruksföremål som skett där. Han tar upp tillverkningen av kakelugnar och beskriver svängningarna i produktionen mellan kärltillverkning och kakelugnstillverkning. Huvuddelen av boken ägnas åt en genomgång av föremålen, dvs. av olika föremålstyper, kärlformer, kärlbenämningar, föremålens funktion, olika dekortyper samt saluföringen av produkterna. Boken innehåller också ett kapitel om krukmarkestämplor och signaturer. Med sina få exempel blir det dock ganska intetsägande. Boken avslutas med exempel på läsning om krukmakeri och med en ordförklaringslista, som tyvärr i stora stycken ger närmast oklara besked kring teknikerter. Märkligt, eftersom teknikkapitlet i boken är så klart och grundligt.

En samlad översikt och en övergripande studie över svenskt krukmarkehantverk har länge saknats. Bland de första att uppmärksamma detta hantverk var Nordiska museet, som 1915 ordnade en utställning av nordiskt krukmakeri, omskriven av Arvid Baeckström i Svenska Slöjdföreningens

tidskrift 1915. Då förelåg redan Ellen Raphaels förteckning Kakelugnsmakare och krukmakare i Sverige från ca 1700 till 1846. Nils Lithberg publicerade 1917 en artikel i Tidskriften Konst, Gammalt svenskt krukmakeri, och 1932 kom han tillbaka till ämnet i Svensk Nyttokonst med en lång artikel Något om gamla tiders krukmakeri, innehållande bl. a. en utförlig beskrivning om krukmarkeritekniken. 1946 gjorde Statens historiska museum en utställning med katalog av Dagmar Selling Av krukmakarens lera. Det mesta som tidigare publicerats om äldre lergods- och stengodstillverkning i Sverige har dock rört lokala områden, enskilda städer eller enskilda verkstäder och fabriker, t. ex. Martin A Ohlssons Om de halländska krukmakarna, publicerat 1937 i Svenska Kulturbilder och Krukmakeriet i Halmstad i Vår bygd (1940) samt William Karlssons Kruk- och pottemakerare i Lund under nyare tid till 1850 (1942). De här nämnda var föregångsmän, som fäste uppmärksamheten på krukmakarnas teknik och produkter. Från 1950-talet till idag har ytterligare en rad beskrivningar tillkommit om krukmakeri: Ängelholm (E. L. Forsby), Sjöbo (C. G. Lekholm), Jönköping (G. Lindqvist), Falkenberg (E. Walerius), Höganäs (Weimarck), Raus (v. Friesen), Helsingborg (T. Jarnvall), Ystad (K. Månsson), Raus och Wallåkra (K. Ohlsson) m. fl.

När nu G. Lindqvist med föreliggande arbete presenterar en allmän översikt i ämnet, finns det en rad frågor som förväntas bli besvarade, frågor som t. ex. Var och när uppstod dominerande krukmarkarcentra i Sverige? Hur förhåller sig det svenska materialet till det tyska, danska och norska? När och hur uppträder regionala variationer i form och dekor? Hur påverkade de olika konsumenterna, dvs. allmogen och landsbygdens befolkning resp. städernas borgerliga skikt, föremålets utformning? I vilken utsträckning har de skråbundna krukmakarnas produkter haft karaktär av folkkonst? Vad hände inom hantverket efter näringsfrihetens införande?

Ger G. Lindqvists bok då svar på dessa frågor? Både ja och nej. Med ett rikt bildmaterial och med beskrivningar av olika föremålstypers förutveckling och en presentation av olika dekortyper och motivkretsar visar han på många likheter i föremålsbeståndet, likheter som ofta bottnar i föremålets funktion och i utgångsmaterialet, dvs. lerorna, metalloxiderna, bränntemperaturen, kort sagt den traditionella krukmakartekniken, men även på lik-

heter som bottnar i påverkan från rådande modestilar, som med fördröjd verkan gör sig gällande i krukmakarnas produkter. De regionala variationerna och de provinsiella särdragen är det däremot svårare att få grepp om. Likaså influenserna från det tyska och danska krukmakeriet. När det gäller krukmarverkstädernas framväxt i olika städer och spridning till nya orter under olika tidsperioder lämnar förf. statistiska uppgifter. Han ger exempel på antalet verkstäder i en rad svenska städer och på stenkärlsfabrikenas framväxt på 1700-talets slut och 1800-talets början. Det framskymtar, att han grundar sina uppgifter bl. a. på landshövdingarnas 5-årsberättelser, på uppgifter i Kommerskollegii arkiv och på handlingar i bevarade skråarkiv. Till en del är det ren grundforskning som förf. gjort och man skulle önska, att han mer utförligt och på ett överskådligare sätt redogjort för dessa forskningsresultat samt att han på någon plats i boken presenterat sitt källmaterial och redogjort för de eventuella källkritiska aspekter, som kan läggas på det. Detta gäller även för de intervjuer och uppteckningar, privata eller i offentliga arkiv, som han använt sig av. Nu är emellertid boken skriven för en bred allmänhet, men kanske även den skulle kunna vara intresserad av vilka källor, som ger upplysningar om krukmakare och verkstäder i Sverige.

Så till frågan om i vilken utsträckning krukmakarnas produkter haft karaktär av folkkonst. De krukmarprodukter som på 1500-talet och större delen av 1600-talet gjordes i städerna för i stor utsträckning den borgerliga stadsbefolkningens behov, kan knappast kallas folkkonst. Inte heller de odecorerade enkla förråds- och konserveringskärl, som t. ex. under 1800-talets senare hälft var bruksvara i lantushållen. Benämningen folkkonst är adekvat enbart för vissa delar av det svenska krukmarhantverket, nämligen för de produkter, från fr. a. 1700- och början av 1800-talen, som klart visar påverkan från de folkliga beställarnas, dvs. från allmogens eller landsbygdsbefolkningens smak och krav på form och gestaltad dekor. Först när landsbygdens befolkning påverkar de skråbundna yrkeskrukmararnas produktion utifrån sina syften och stilideal, kan man enligt min åsikt tala om det rikt decorerade lergodset som folkkonst. Att som förf. dessutom benämna äldre tiders krukmarprodukter för konsthantverk, ställer jag mig mycket tveksam till. En folklig keramik är lergodset i den bemärkelsen, att det använts av de bredare skikten av befolkningen.

Allt detta vet förf. givetvis, men det är inte lika självklart för läsarna. Viktiga frågor beträffande lergodset som folkkonst är t. ex. varifrån motiven kom, vad som var lån och vad som var nyskapelse och hur kundkretsen styrde utbudet. Förf. anger tyska och danska influenser och påpekar att de rika figurframställningarna på det engoberade lergodset huvudsakligen är koncentrerade till två områden, nämligen Halland och Hälsingland och tillkomna på 1700-talets slut, men att en del figurmotiv även förekommer på något äldre material från Småland samt att förekomsten av figurdekorerade kärl i det sydsvenska området sammanfaller med kärnområdet för det sydsvenska bonadsmåleriet. Förf. menar att en eventuell påverkan från allmogemåleriet är tänkbar. Han låter dock frågan stå öppen och pekar själv på svårigheterna att teckna en klar översikt över svenskt krukmakeri. Ännu återstår mycket grundforskning, innan man kan ge en tydlig bild. Ännu har inte en landstäckande inventering av det bevarade lergodsmaterialet gjorts. Och en systematisk dokumentation av en ännu levande muntlig tradition kring lergodsets roll i hemmen, såväl som en omfattande arkivforskning har ännu bara gjorts i Skåne. För flera år sedan startade där på Kulturens initiativ och med undertecknad som sekreterare projektet "Av sydsvensk lera". Projektet vill inventera och dokumentera det sydsvenska krukmarhantverket. Det är ett samarbetsprojekt, ursprungligen mellan de skånska museerna och Skånes Hembygdsförbund, men nu även omfattande Halland, Småland, Blekinge och Gotland med läns museerna som samarbetspartner. Genom detta projekt, i vilket även Lindqvist nu ingår, kommer de sydsvenska verkstäderna och deras produktion att kunna kartläggas. Motsvarande undersökningar skulle emellertid vara av stort värde även i andra delar av landet.

Gunnar Lindqvists bok fyller endast till en del den nämnda bristen på en samlad översikt över svenskt krukmarhantverk. Boken har emellertid ett stort värde genom att den lyfter fram det tidigare något undanskymda lergodset. Det är mycket glädjande, att krukmarernas produkter, som spelat så stor roll i de svenska hushållen under lång tid, presenteras. Förf:s djupa intresse och entusiasm för dessa föremål och för krukmarhantverkets utdöende teknik märks genom hela boken och entusiasmerar även läsaren. Boken är trevligt skriven och man kan anta, att den säkert kommer att väcka ett stort

intresse hos såväl en allmänt kulturhistoriskt intresserad publik, som hos professionellt verkssamma keramiker och hos amatörer. Kanske kan den inspirera allmänheten till att hjälpa till i det pågående dokumentationsarbetet och att få igång inventeringar av krukmareriprodukter i andra delar av landet.

Eva Kjerström-Sjölin

Erik Andréns: Möbelstilarna. Den svenska möbel- och inredningskonstens historia. Nordiska museet. Stockholm 1981. 254 s., ill.

Erik Andréns *Möbelstilarna* har sedan den först kom ut 1948 gått ut i 6 upplagor på Saxon & Lindströms förlag. Tryckt i 50 tusen exemplar har den varit vår populäraste handbok om svenska högreståndsmöbler. Bildmaterialet var redan från början till största delen hämtat ur Nordiska museets samlingar.

När boken nu kommit ut i ännu en upplaga och nu på Nordiska museets förlag har den helt ändrat utseende. Formatet har blivit större, bildantalet är åtskilligt utökat, bilderna större i formatet och bildtrycket mycket vackrare. Det är Håkan Lindström som svarat för den lyckade grafiska formgivningen. Textmassan har ökat något och överskådligheten förbättrats genom underrubriker i löptexten. I marginalen står hänvisningsnummer till bilderna, vilket gör det lättare att hitta mellan text och bild.

Periodindelningen är liksom tidigare gjord efter stilar. Redan i förordet framhåller Andréns svagheten i denna indelning, men också dess nödvändighet: "Utvecklingen sker inte ryckvis i trettio- eller femtioårsperioder utan löper kontinuerligt. De angivna tidsgränserna måste också uppfattas som ungefärliga. Då en ny modestil kommer, slår den inte igenom på ett år, inte ens nu för tiden . . . . Trots alla nackdelar och ofullkomligheter är dock periodindelningen nödvändig för en översiktlig framställning av ett större tidsavsnitt." Denna indelning gör materialet gripbart trots alla de variationer, som bl. a. beror på influenser från utlandet.

I varje stilavsnitt ingår minst en miljöbild. Vissa textavsnitt är helt nytillkomna t. ex. ett om en 1500-tals praktkista med inkrustering av elfenben och ett om 1800-talets böjträstolar. I övrigt är texten översedd. Det korta avsnittet om allmoge-

möbler som förekommit i tidigare upplagor är borttaget, vilket är bra eftersom det inte hade samma djup som resten av boken och materialet dessutom finns utförligt behandlat i Sigurd Erixons böcker.

Bildtexten med sin direkta anknytning till det avbildade föremålet ger tillsammans med stilrubriker och år för stilens varaktighet på varje uppslag möjlighet till en snabb och översiktlig läsning. Själva löptexten är däremot inte lättläst, därtill är den för tät och faktaspäckad; karakteriseringen av de olika möblerna måste läsas med uppmärksamhet. Denna möjlighet till två läsarter – en snabb bild- och bildtextläsning samt en grundlig läsning – är betydligt förstärkt i den nya upplagan. Detta kommer säkert att göra boken än mer användbar i olika sammanhang, som uppslagsbok, lärobok och kursbok.

Märkligt nog är denna bok den enda moderna översikten över svenska högreståndsmöbler från 1500-tal till och med 1930 som finns. Sigurd Wallins utomordentliga Möbler från svenska herremanshem, som getts ut i nytryck, går ju fram endast till omkring 1840. Erik Andréén är en av vårt lands främsta skrivande kännare av antika möbler. Hans förtrogenhet med materialet gör att han kan bedöma vad som var vanligt förekommande och vad som varit sällsynt. Skickligt härleder han de utländska inflytelserna på det svenska materialet under olika tidsskeden. Urvalet av de avbildade föremålen röjer också hans överblick. Föregångarna Gustaf Upmark och Sigurd Wallin har väl i sina böcker (1912 resp. 1931–35) gjort ett urval, huvudsakligen ur Nordiska museets samlingar, som givit den bild av möbelutvecklingen som vi uppfattar som den svenska och Andréén bygger vidare på deras forskningar. Andrééns text är fylligare än Wallins, karakteriseringar och dateringar ger många fler hållhakar för minnet och har därmed mycket större pedagogisk tydlighet.

Boken avslutas med en utomordentlig lista med ordförklaringar, som också fanns med i tidigare upplagor. Vad som däremot saknas är källförteckning och litteraturanvisningar för fördjupade studier. En sådan förteckning uppföljd till 1978 ingår i nytrycket av Sigurd Wallins ovan nämnda Herremansmöbler. En förkortad lista över aktuell och åtkomlig litteratur hade ytterligare förhöjt värdet av denna vackra, välillustrerade och innehållsrika bok.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Folke Hedblom: Svensk-Amerika berättar. Gidlunds förlag. Stockholm 1982. 186 s., ill. och kartor.

Under 1960-talet företog professor Folke Hedblom, chef för Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, tre expeditioner till Amerika för att där på ljudband inspela de äldsta kvarlevande svenskemigranternas folkmål, sådant detta bevarats från far- och morföräldrarnas tid. Företaget var noggrant planerat men hade även en nästan sagolik tur – av en ren händelse påträffades t. ex. en trio gamla dalmasar, som sinsemellan kunde tala genuint orsamål, en dialekt som är obegriplig även för vanliga svenskar. I sin helhet lyckades expeditionen uppsåra en hel skara gamlingar, som ännu behärskade de äldre folkmålen från främst Småland, Värmland och Hälsingland men även från andra landskap.

Dessa åldringar visade sig inte bara ha bevarat sin hembygds gamla dialekt i en förbluffande gammaldags form. De var också villiga och lysande berättare, som i detalj kunde skildra livet och vedermödorna under emigrationens pionjärtid, sådant de själva upplevat det eller hört föräldrar och farföräldrar eller morföräldrar berätta därom.

Expeditionen avsåg ju främst att dokumentera det bevarade dialektmaterialet och gav till resultat flera viktiga vetenskapliga språkundelsökningar. Företaget skedde också i sista stund, ty – som förf. säger – ”nu, vid 1980-talets ingång, har det svenska språkets historia på amerikansk botten i det närmaste nått sitt slut”.

Men, som framgår av det tidigare sagda, ägde även sakinnehållet, dvs. de gamla emigranternas berättelser, stort kulturhistoriskt värde. Prof. Hedblom beslöt därför att delge allmänheten prov på dessa minnen från emigrationens första skede. De föreligger nu samlade i boken *Svensk-Amerika berättar*.

Det visar sig att den lärde språkprofessorn är en verklig berättartalang. Livfullt och åskådligt återberättar han många av de samtal han haft med de gamla emigranterna. Med avsikt låter han därvid i stor utsträckning berättarna själva komma till tals med sina gammaldags uttryck och ordformer. Man får därigenom ett levande, nästan påträngande intryck av pionjärtidens mödor och försaker, där de bodde i jordkuler, arbetade med grovt tillyxade verktyg och måste vandra miltals för att hämta en säck mjöl.

Bilden förstärks därav att förf. ställer in berättel-

serna i ett större tids- och kultursammanhang. De skilda emigrantödena är naturligtvis individuella, men gemensamt för dem alla är deras sega arbetsvilja och ljusa framtidstro. Trots alla motgångar och svårigheter lyckades de flesta att så småningom skaffa sig en trygg och aktad ställning i den nya miljön.

Särskilt intressant är skildringen av den stora och framgångsrika svensk-kolonien nere i Texas, som den dåvarande Washingtonambassadören Gunnar Jarring gjorde expeditionen uppmärksam på. Historien om smålandsemigranterna där under den legendariske Svante Magnus Svensons skickliga ledning är i det yttre väl känd och även berömd. Men här får man nu i detalj redovisning för deras språk och gamla seder, där traditionerna från hembygdens Barkeryd troget bevarats: där livet levdes på gammalt svenskt bondevis och där prästerna alltjämt var självklara ledare alldeles som i Småland under Hustavlans tid.

Förf. ger även förklaringen till att traditionen här mer än annars blivit bevarad. Två ting var härvid avgörande. Dels utgjorde svenskarna en så stor och självförsörjande grupp, att de inte behövde anlita främmande hjälp. Dels var omgivningen helt annorlunda: Texas hade ju förr tillhört Mexiko och först 1845 anslutits till Förenta Staterna. Svenskarna befästes därmed i sin inre samhörighet.

Bokens sista kapitel "I språkets spegel" är viktigt och värdefullt. På ett klagörande sätt analyserar här förf.-språkforskaren hemmasvenskans övergång till amerikansvenska och påvisar den språkkontakt och de språkkonflikter som uppstod under tidens gång.

Man vill gärna berömma det utmärkta sakregistret, som i lakonisk form ger en nästan häpnadsväckande god inblick i de första emigranternas levnadsvanor och tänkesätt. Man måste beklaga att där inte också finns ett register över de många olika orter som emigranterna kommit från och över de orter som de sedan bosatt sig i. Boken är inte bara en mycket nöjsam läsning utan utgör ett viktigt kulturhistoriskt bidrag till den svenska emigranthistorien.

Hilding Pleijel

Kring Kärnan 13. Helsingborgs museums publikation. Red. *Torkel Eriksson & Karin Ohlsson*. Hälsingborg 1980. 101 s., ill.

I Hälsingborg och Helsingör har man en påtaglig upplevelse av att det smala vattnet mellan de båda städerna utgör Öresunds "hals". Redan i tidernas morgon bör det då ha varit naturligt, att bebyggarna vid "halsen" kallades "halsingar", vilket automatiskt blev "hälsingar". Genom höjdsträckningen ovanför i öster har man fått "hälsingarnas borg". Så menar i varje fall professor Bertil Ejder i sin uppsats *Ortnamn kring Öresund i Kring Kärnan 13*. Det sker i en försvunnen polemik gentemot Jöran Sahlgrens åsikt att "hals" istället skulle åsyfta den udde av grus ("ör"), där Helsingör ligger och att Hälsingborg senare grundats från den danska staden.

Något elakt har det sagts, att den tolkning av ett ortnamn som en språkforskare med stor möda når fram till ofta är en helt annan än den förklaring lekmannen finner vara naturlig nog. I detta fall har alltså det enkla fått Bertil Ejders stöd. Det bygger han även på ett historiskt faktum: denna del av Själland var under vikingatid och tidig medeltid så glest befolkad, att en kolonisation därifrån inte är sannolik. Dessutom gjorde strömförhållandena att för tidens farkoster närväg inte var detsamma som genväg, samfärdsleden mellan väst och öst gick här hellre över Ven. — Ortnamn har ett stort publikt intresse och i strävan att visa, att *Kring Kärnan* även är en publikation för Hälsingborgs omland är Ejders ortnamnsuppsats en lyckad introduktion, när publikationen nu fått en tilltalande ansiktslyftning och syftar till ökad spridning. Genom en god papperskvalité, en ny layout och ett skickligt boktryckeri har också illustrationen blivit högst förtjänstfull.

En annan uppsats som slår en angelägen brygga över dualismen landsbygd och stadsbebyggelse i en storkommun är Hilma Clemenssons *Minnen från Björka*. Författarinnan var född 1871 och skådeplatsen är en arrendegård tillhörig släkten Benets godsinnehav och belägen strax intill Hälsingborg (här ligger nu bl. a. Väla köpcentrum). Björka utgjorde ett mellanting mellan mindre herrgård (400 tunnland åkermark) och storbondegård och var f. ö. den bekante landsarkivarie Gustaf Clemenssons föräldrahem. Man får bl. a. detaljskildringar av gårdsdriften, olika hushållsbe-

styr och umgängeslivet. Påtagligt exemplifierat är bl. a. dåtidens små anspråk på belysning.

I Kring Kärnan ingår även en uppsats av fil. dr. Curt Wallin som sätter in Hälsingborg i ett nordiskt perspektiv genom att framlägga bevis på att den heliga Birgitta besökt staden. Det skulle ha skett 1340, event. också 1343, i samband med att maken Ulf deltog i konung Magnus Erikssons skånska underhandlingar med den danske konungen Waldemar Atterdag.

Sigfrid Svensson

Från Gutabygd 1981. Gotlands Hembygdsförbund. 182 s., ill.

Gotlands Hembygdsförbunds årsskrift "Från Gutabygd" har kommit ut sedan 1979. 1981 års utgåva är en temabok kring gotländskt fiske. I förordet skriver hembygdsförbundets ordförande Erik W. Ohlsson att en av skriftseriens målsättningar är att publicera uppsatser som ligger färdiga hemma hos hembygdsvårdare. Några sådana har använts i årsboken. Varje årgång skall innehålla ett avsnitt om en hembygdsvårdare, ett hembygdsmuseum och ett hantverk. Skriftseriens övergripande målsättning är att skapa en bättre kontakt mellan hembygdsföreningarna och länsförbundet. Detta har också lyckats, vilket har visat sig i att hembygdsföreningarna har fått fler medlemmar.

I bokens första uppsats berättar Lennart Bergh om Knut Ekman, som levde mellan åren 1871–1947. Hela sitt liv var han bosatt i Gnisvärd's fiskeläge, där han bedrev eget fiske mellan 1888–1927. Åren 1924–1934 var han hamnfogde, den siste i hamnen med det uppdraget. I två böcker På kryss och läns (1931) och I storm och stiltje (1937) och i ett flertal tidningsartiklar har han berättat om det gotländska fisket. Ekmans opublicerade anteckningar förvaras på landsarkivet i Visby.

Lennart Bergh har också med en uppsats om Koviks fiskerimuseum. Eldsjälarna i uppbyggnaden av museet har varit konstnären Erik Olsson, lantbrukaren Edvin Norragård och fiskaren Helmer Larsson. Idén kom upp när en teckningslärare på genomresa ville renovera en av fiskebodarna. Det blev aldrig av utan Erik Olsson renoverade den istället. Det var 1946 och så var intresset väckt. De tre började samla ihop fler byggnader och tog hand om redskap från olika fiskelägen runt Gotlands kuster. Museet består av 18 byggnader,

som visar olika funktioner och konstruktioner. De flesta av byggnaderna har ursprungligen stått på andra fiskelägen och fem stycken är rekonstruerade eftersom originalen var för dåliga för att reparera.

I uppsatsen Fisket i Hablingbo berättar Ture Konradsson om hur fisket bedrevs där i hans ungdom. Författaren berättar detaljrikt om redskapens konstruktion och fiskets metoder samt även något om hur fisken togs om hand och tillagades. Han anger även namnen på redskapen som var gängse i Hablingbo. Tydligt skilde sig termerna mellan olika fiskelägen. I Ett gammalt strömmingsgarn ger Erik Olsson en kort återblick av det dryga arbetet med nätens tillverkning och lagning, som utfördes av kvinnorna.

Erik W. Ohlsson och Edvin Lindqvist berättar i var sitt avsnitt om det gotländska invattensfiskets metoder. Det kan vara svårt att förstå, att det har funnits ett givande inlandsfiske, men före de stora dikningarna, som påbörjades på 1830-talet, fanns många myrar och bäckar, som var fiskrika. Havsfisken var mer åtråvärd, eftersom sötvattensfisken kunde smaka dy, men det var å andra sidan bekvämare och ofarligare att fiska i invattnen. Invattensfiskets redskap var enklare och billigare och eftersom de specialkonstruerades för särskilda vatten, finns många olika och sällsynta typer. Det viktigaste inlandsfisket var när iden gick upp från havet i stora stim om vårarna. I Gothemsån kunde 15 000 idar fångas var vår så sent som på 1940-talet.

Gunnar Ahlqvist berättar om kuststräckan mellan Fårö och Slite i sin uppsats Gamla fiskeplatser i Rutetrakten, där torsken höll till förr. Han räknar upp de gamla fiskeplatsernas namn och anger minnen och lämningar efter dem. I kapitlet Fiskelägen på Gotland redovisar Björn Håkansson sina resultat från Länsstyrelsens inventering 1973–74. Syftet var att göra en kulturhistorisk dokumentation och få information om det nuvarande fisket samt få fram underlag för den framtida planeringen av fisket och för kulturminnesskyddet. 260 fiskelägen uppmättes, beskrevs och fotograferades. Behovet av en inventering berodde på att fritidsboendet har brett ut sig i fiskelägena. En tredjedel av Gotlands 1 700 strandbodnar utnyttjas till annat än fiske. Läsare som är obekanta med det gotländska fiskets historia och utövande bör läsa denna artikel först. Gutabygdens övriga uppsatser bygger på personliga minnen och kunskaper och de ger större behållning, när den historiska bakgrunden och hel-

hetsbilden av det gotländska fisket är klarlagd. Björn Håkansson ger en relativt heltäckande bild av bodarnas utseende och användning på Gotland.

Gunnar Ahlqvists uppsats *Två käutabodar på Fårö* visar, att även säljägarna hade samma bodar som fiskarna för sina redskap. Samme författare berättar också *Om fågelsnaror och snarjägaren Jöns Jönsson*. Dennes far hade ett litet jordbruk, som han kombinerade med ett intensivt fiske och fågelfångst. För både fiskare och fångstmän var båten ett nödvändigt redskap. Birgitta Radhe berättar, hur en tvåmanning byggs idag på ett varv i Katthammarsvik. Förr var båtbyggeriet allmänt spritt runt Gotlands kuster och författaren gläds åt att det bildats flera föreningar med syfte att bygga och segla de traditionella båtarna så att kunskapen lever vidare. Det äldre båtbyggeriet tas också upp i uppsatsen *Fisket i Hablingbo*.

Gotlands Hembygdsförbund äger hembygdsforskaren Sigfrid Larssons omfattande uppteckningar. Gutabygd avslutas med ett utdrag av hans samlingar, som rör fisknamn och fisketermer på gutniska som kompletterar de uppgifter om gutamål som andra uppsatser i årsboken tar upp. Boken illustreras med teckningar av konstnären Erik Olsson, som både överför kustlandskapets stämning och ger information om redskap och arbetsliv. Likaså är Arvid Ohlssons fotografier från sötvattensfisket, troligen tagna på 1940-talet, oersättliga dokument från en svunnen tid.

De uppsatser, som behandlar det självupplevda,

berör i stora drag fisket som det bedrevs i slutet av 1800- och början av 1900-talet. Det var en tid med stora förändringar av det gotländska fisket. Yrkesfisket kom till. Bönderna hade då alltmer börjat övergå till att driva ett intensivt jordbruk, medan fisket övertogs av dem som inte hade någon jord att odla. Det blev allt färre som fiskade, samtidigt som befolkningen ökade och därmed efterfrågan på fisk. Samtidigt var fisketillgången dålig, vilket ledde till import av saltad fisk till Gotland, och myndigheterna uppmanade därför de gotländska fiskarna att börja fiska ål och lax. Det krävde nya redskap och båtar, som behövde djupare hamnar. Ett visst binäringsfiske, som använder de traditionella metoderna, lever vidare, medan trålfisket i Östersjön i huvudsak bedrivs av ryssar, polacker, finnar och svenska västkustfiskare.

På en del ställen i texten skymtar författarnas vemod över att det gotländska fisket förlorat mycket av sin betydelse, och att den livsform, som fisket grundade sig på, har försvunnit. Lennart Bergh berättar om, när hamnfogden Knut Ekman fick uppleva, hur den gamla sedvanerätten mellan fiskarna i hamnlaget förlorade sin kraft, när myndigheterna gick emot honom i hans försök att hindra en fiskare, som satte ut sina redskap före de andra i hamnlaget. Bergh skriver att det var "en hel kulturepok som krossades. Nu gällde inte längre fria mäns ord och överenskommelser, nu var det jurister och byråkrater som rådde" (s 24).

Göran Sjögård

Korta boknotiser

O. P. Pettersson: **Gamla byar i Vilhelmina 1-4**. Norrländska skrifter nr 8: 1. [Nytryck].
Två förläggare - bokförlag. Umeå 1942.
Sammanlagt 1 217 s.

Denna tidskrift kan berömma sig av att tidigt och utförligt ha uppmärksammat författaren till ovanstående arbete. Redan i *Rig* 1935 (s. 21-34) lämnade Herman Geijer och Sven Liljeblad en fyllig presentation: Lapplandsforskaren O. P. Pettersson. Som bygdeforskare om "bygdemål, folktraditioner, allmogekultur, gårds- och släkthistoria" säges där, att Pettersson intar "en ställning så egenartad att någonting motsvarande icke torde givas i vårt land och vår tid". Uppsatsen slutar med omdömet, att han är "den svenska folklivsforskningens främste nu levande sagesman". När *Gamla byar i Vilhelmina* senare började utkomma skrev Imber Nordin-Grip

i sin rec. i *Rig* 1942 (s. 77-80), att därmed får Övre Norrland "sitt stora nybyggarepos". Vad bokverket alltså handlar om är Vilhelmina sockens kolonisations- och bygdehistoria, uppdelad på de olika bebyggelseenheter. Även del 4 med de mycket utförliga ord- och ortnamnsregistren har anmälts i *Rig* (1961 s. 31-32).

I den förnäma faksimilutgåva som nu utkommit har dess redaktör Karl-Hampus Dahlstedt lämnat ytterligare ett bidrag till O. P. Petterssons liv och gärning. Gentemot invändningar att Pettersson litat alltför mycket på den muntliga traditionen utan tillräcklig kontroll i kansliarkiven framhåller Dahlstedt, att här föreligger ett medvetet program att framhäva bygdetraditionen och de lokala skriftliga källorna. Han sammanfattar, att *Gamla byar i Vilhelmina* "blivit ett storverk inom svensk etnologisk och bygdehistorisk forskning just tack vare förf:s forskningsperspektiv i förening med hans säregna berätt-

tarbegåvning. Skildringen höjer sig långa stycken över den torra sakprosan till stor epik”.

I den nyutkomna efterskriften ingår också en bygdehistorisk essä av Magnus Mörner, som vill se nybyggarnas bosättning i Norrland i ett vidare perspektiv. Men gentemot dragna analogier med den nordamerikanska kolonisationen citeras C. A. Agardhs varnande ord om den ofantliga skillnaden mellan Nordamerikas fruktbara och Lapplands karga jord. Mörner ser mer givande jämförelser i en del tidigare kolonisationsföretag i Mellan- och Östeuropa. Han slutar dock med ett citat från Åke Campbell, att Norrlandskolonisationen är Europas ”sista kolonisationsföretag av gammal typ ... landnam på självhushållets grund”. Den främsta källan härom är O. P. Petterssons Gamla byar i Vilhelmina.

S. S.

Svensk dräkttradition. En bibliografi över svenska folkdräkter sammanställd av *Anita Larson*. LTs förlag. Stockholm 1982. 53 s.

De lokala eller landsomfattande svenska dräktbibliografier som redan existerar utgör litteraturlistor till större arbeten och blir därigenom extra dyrbara att anskaffa. Ett undantag är en av Mats Rehnberg utg. ”bibliografisk hjälpreda” i ämnet (anmäld i Rig 1982 s. 31); den är mindre till omfånget men vidare till innehållet och är i första hand avsedd för akademisk undervisning. Anita Larsons bibliografi har initierats av Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund och avser att allsidigt gagna det breda folkdräktsintresse som vuxit upp i Sverige. Den har ett dubbelt syfte: att anvisa litteratur som kan ge förebilder vid nytillverkning men också kan utgöra källor för studiet av folkdräkternas och dräktsilvrets historia.

Bibliografin upptar närmare 900 titlar. Baksidestexten anger, att dessa endast skulle utgöra ett urval. Men ifråga om böcker, uppsatser och annat sådant tryck som var som helst är någorlunda möjligt att ta del av förefaller bibliografin vara praktiskt taget fullständig. Att det skulle vara fråga om ett urval kan då närmast gälla, att vissa grupper av tryck avsiktligt är helt utelämnade. Det gäller tidningsartiklar, där resultatet knappast skulle ha motsvarat den enorma mödan. Däremot kan det vara att beklaga, att recensioner helt uteslutits; viktiga diskussionsinlägg föreligger endast i denna form (givetvis borde blott väsentligheter ha kommit med). Topografisk litteratur är i riklig mån medtagen men här kan givetvis reservationen ”urval” ändock vara på sin plats.

En detaljkontroll har rec. inte gjort, men några skrivfel skall påpekas för kommande framtida upplagor. Att Ernst Klein skrivit om lappsilver i en publikation som anges heta ”Från nordiska hus” låter otroligt, skall vara ”Från Nordiska museets samlingar” (feltolkning av förkortad excerpt?). Ankarcrona stavas utan ck, Britta Hammar heter så och inget annat och Bruzelius initialer var N G, fel som kan vålla besvär vid letandet i bibliotekens kortlådor.

S. S.

Nordisk rättshistorisk litteratur 1966–1975. En bibliografisk förteckning sammanställd av *Signe Carlsson*. Rättshistoriskt bibliotek, bd 30. Nordiska Bokhandeln, Stockholm, i distribution. Stockholm 1980. 454 s. Pris kr 150:–.

Bibliografien Nordisk rättshistorisk litteratur har nu utkommit för åren 1966–1975. Liksom förra delen (1956–65) har denna sammanställts av fil. dr Signe Carlsson, Lund, och utgivits av Institutet för rättshistorisk forskning.

343 redovisade arbeten har systematiskt genomgått och 3442 arbeten förtecknats och numrerats. Dr Carlsson har nu också medtagit en betydande mängd otryckt material från i första hand universitetsinstitutioner, som av ämnesförestandarna bedömts kunna försvara sin plats i bibliografien. Även med hänsyn tagen till denna utökning tycks forskaraktiviteten ha ökat markant under perioden jämfört med den tidigare tioårs-bibliografien – en utökning med drygt 1300 nr. Utgivarna bör härvid ges en eloge för att de, trots den väsentligt utökade sidmängden, inte har fallit för frestelsen att pressa ihop textmassan. Texten är liksom i tidigare förteckningar lättläst och överskådlig. Även nu har bibliografien ställts upp ämnesvis med rikliga korshänvisningar och ett stort arbete har lagts ner på registret, som avslutar boken. Detta omfattar drygt 4000 uppslag. Liksom i tidigare arbete har givits anvisningar på recensioner till upptagna verk. I förekommande fall har innehållet i ett verk särredovisats under titeln.

Det är uppenbart att dr Carlsson inte heller nu har lämnat någon möda ospard och den rättshistoriska forskningen är henne stort tack skyldig. – Detta har Juridiska fakulteten i Lund uttryckt genom att promovera henne till juris doktor honoris causa våren 1982.

G.H-g

Domboksutdrag rörande Fryksdals härad. Del V. [:] anno 1721–1729. [Sammanställda av:] *Gunnar Almqvist* och *Kay Leino*. Sunne 1982. [Stencil] Förlag: Tre-67, Kay Leino, Box 154, 68600 Sunne.

Åter får vi anledning att i Rig anmäla ett nytt steg i utgivningen av utdrag ur Fryksdals härads dombok, omfattande nästan hundra tätskrivna A4-sidor i maskinskrift, avslutat med ort- och sakregister.

Det är fortfarande landslagen som gäller. Eftersom det är ovisst vad som utelämnats, går det inte att bedöma domstolens utslag kvantitativt i olika grupper. Av utdragen att döma är det övervägande civilmål.

G.H-g

Föreningsmeddelanden

Styrelseberättelse 1981

Föreningen för svensk kulturhistoria har under år 1981 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av professor Gösta Berg, ansvarig utgivare, professor Sigfrid Svensson, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har Föreningen genom Humanistisk - samhällsvetenskapliga forskningsrådet erhållit ett anslag av 28 000 kronor som bidrag till tryckning av tidskriften.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

1/1 1981 Ingående balans konto

Tillgångar

Sv. Handelsb. kapitalräkning	685:45	
Sv. Handelsb. kapitalsamlingsräkning	13 646:85	
Postgiro	411:75	
Kassa	278:80	
Tidskriften RIG	1:—	
Ej utkvitterad gåva	1 500:—	
Balanserat underskott	6 924:89	
Årets underskott	<u>425:50</u>	<u>7 350:39</u>
	Kronor	23 874:24

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—	
Obetalda fakturor	15 379:—	
Nordiska museet	<u>2 995:24</u>	
	Kronor	23 874:24

Resultaträkning

Intäkter

Statens Humanistiska Forskningsråd	28 000:—	
Medlemsavgifter	55 593:92	
Räntor	3 863:20	
Försäljning RIG	<u>548:82</u>	
	Kronor	88 005:94

Kostnader

Tryckningskostnader	67 240:—	
Honorar	3 915:—	
Diverse utgifter, porto etc.	<u>5 797:35</u>	
	76 952:35	
Årets överskott	<u>11 053:59</u>	
	Kronor	88 005:94

Balansräkning den 31 december 1981

Tillgångar

Sv. Handelsb., kapitalräkning	765:80	
Sv. Handelsb., kapitalsamlingsräkning	18 835:25	
Postgiro	11 098:63	
Kassa	711:75	
Tidskriften RIG	<u>1:—</u>	
	Kronor	31 412:43

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—	
Obetalda fakturor	18 756:—	
Nordiska museet	3 453:23	
Årets överskott	11 053:59	
./. balanserat underskott	<u>7 350:39</u>	<u>3 703:20</u>
	Kronor	31 412:43

Stockholm den 21 juni 1982

Åke Kromnow

Eivor Andersson

Hans Medelius

Revisionsberättelse

Undertecknade revisorer, utsedda av Föreningen för Svensk Kulturhistoria på årsmötet 1981 för att granska Föreningens räkenskaper för året, får efter fullgjort uppdrag avgiva följande berättelse. Vi har granskat räkenskaperna, som är noggrant verifierade och förda, tagit del av bank- och postgiro- och räkningar och funnit att allt överensstämmer med bifogad resultat- och balansräkning. Då ingen anledning till anmärkning framkommit, tillstyrker vi, att styrelsen beviljas full ansvarsfrihet för den tid revisionen omfattar.

Stockholm den 16 juni 1982

Lillemor Kihlskog

Göran Bergengren

Nya böcker i höst från **NORDISKA MUSEET**

Sigurd Erixon

Byar, gårdar och hus under Bjärka-Säby

Red. av Göran Rosander

Ber. pris 125:—

Fataburen 1982

Tema: Den tidiga industrialismen

Ber. pris 80:—

Mats Hellspong

Boxningssporten i Sverige

En studie i idrottens kulturmiljö

Ber. pris 100:—

Rolf Kjellström

Sarekinventering 1973—1977

Ber. pris 45:—

Valfrid Larsson

En skånebonde

Lantbrukarliv vid sekelskiftet i Ingelstad på Ängelholmsslätten

Ber. pris 25:—

Kaarlo Wirilander

Herrskapsfolk

Ståndspersoner i Finland 1721—1870

Ber. pris 150:—

Böckerna utkommer under hösten.

Beställes genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

tel 08/22 41 20

Ny bok från **NORDISKA MUSEET**

Lena Johannesson

Xylografi och pressbild

Bidrag till trägravvyrens och till den svenska bildjournalistikens historia

Nordiska museets Handlingar 97

ISBN 91-7108-209-3

Ca-pris exkl moms 245:—

Lena Johannessons analys av den svenska pressbildens utveckling formar sig till en dynamisk berättelse om hur skilda gravyrstilar förbinds med skilda sociala budskap, samt om hur den massproducerade tidningsbilden redan före 1860-talets inbrott uppnått den sociokulturella position, som dagens bildjournalistik baserar sig på.

I bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

tel 08/22 41 20.